

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

**FUAD ƏLİYEV
MİRABDULLA ƏLİYEV**

**NAXÇIVAN
XANLIĞI**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Mədəniyyət
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı"
(Bakı, Azərnəşr, 1996) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Redaktoru ve
ön sözün müəllifi:

Zəhmət Şahverdiyev
tarix elmləri namizədi, dosent

ISBN 978-9952-34-165-2

947.54-dc22

Azərbaycan – Tarix

Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 120 soh.

Kitabda Naxçıvan xanlığının yaranması, onun sosial-iqtisadi vəziyyəti, o cümlədən xanlığın siyasi tarixində xan hakimiyyətinin töbəti, xanların şəxsi keyfiyyətləri, xanhqlararası münasibətlər dölgün tarixi faktlarla göstərilmişdir. Bundan eləvə, kitabda son on ildən artıq müddətdə Naxçıvanın qədim tarixi, bu diyarın zəngin arxeoloji irsinin öyrənilmesi ilə elaqədar aparılmış araşdırmalar, elmi dövriyyəyə gotirilmiş yeni faktlar da öz əksini tapmışdır.

© "Şərq-Qərb", 2007

NAXÇIVAN TARİXİ. XANLIQ DÖVRÜNÜN YERİ VƏ ROLUNA DAİR

Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazilərindən olan Naxçıvan bölgəsi, ölkənin ümumi tarixi taleyini bölüşdürməklə birgə, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə də məşhurdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun (Naxçıvan, 11-13 iyul 1996-ci il) iştirakçılara məktubunda yazdı: "Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamada olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irlsinin bəşər tarixində rotu danılmazdır".¹

Naxçıvan Azərbaycan tarixində problemi Azərbaycan tarixi kitablarında², müvafiq dövrlər və problemlər üzrə ümumi tədqiqatlarda əksini tapmışdır³. Onlar Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın Vətən tarixindəki əvəzedilməz mövqeyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bununla birgə Naxçıvan tarixinin bütün dövrlərinə, bölgənin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin keçdiyi inkişaf yoluna dair monoqrafik araşdırımlar aparılmışdır.

¹ Naxçıvan tarixinin sahifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı, 1996, sah. 3.

² Azərbaycan tarixi. Üç cilddə, Bakı, 1958-1963; Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, Bakı, 1998-2003; Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, 1996 və b.

³ Z.M.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965; M.X.Шорифли. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsr Azərbaycan封建 dövlətləri. Bakı, 1978; A.A.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956 və b.

Naxçıvanın qədim tarixi diyarn zəngin arxeoloji ırsının tədqiqiləşəkara çıxarılmışdır. Naxçıvan arxeologiyası Azərbaycan, eləcə də dünya arxeologiyasını misilsiz tarixi abidelerlə (Kültəpə, Gəmiqaya və b.), onların tədqiqindən irəli gelən yeni clm müddəalarla zənginləşdirmişdir. Naxçıvanın bütövlükdə bəşər sivilizasiyasının, o cümlədən şəhər mədəniyyətinin ilk beşiklərindən olması, regionun həyatında vacib yer tutması arxeoloji qaynaqlarla sübut edilmişdir¹.

Naxçıvan Azərbaycanda qədim dövlətlərin yaranması prosesində fəal iştirak edib, ölkənin ərazisində ilk mərkəzləşmiş dövlət olan Mannanın (e.e. IX-VI əsrlər) tərkibinə daxil olub. Manna süquta uğradıqdan sonra Naxçıvan Midiya və Əhəməni dövlətlərinə tabe edilib. Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının süqutu ilə Azərbaycan yenidən müstəqilliyini bərpa etdi. Bu zaman Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri təşəkkül tapdı. Naxçıvan e.e. IV-I əsrlərde Atropatenanın, e. I əsrindən isə Albaniyanın tərkibində idi. Sasani dövlətinin yüksəlişi zamanı, digər Azərbaycan torpaqları kimi, Naxçıvan da ona tabe edildi².

VII-IX əsrlər bütün Azərbaycan kimi Naxçıvanda da mühüm deyişikliklər dövrü oldu, islam dini yayıldı. Ərəb Xilafətinin dağılması nəticəsində Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdi, əvvəlcə Saciler, sonra isə Salarilər dövlətlərinin tərkibində oldu. Azərbaycan Atabəylər dövründə (1136-1225) Naxçıvan yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı, dövlətin siyasi mərkəzlərindən birinə çevrildi. Naxçıvanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında da yüksəliş özünü göstərdi. Naxçıvan memarlıq məktəbi yarandı³.

Monqol hücumları zamanı Naxçıvan böyük dağıntılara məruz qaldı, lakin Qazan xanın (1295-1304) islahatları nəticəsində yenidən

¹ O.A.Абубулатов. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; V.Əliyev. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; yənə onun: Naxçıvan – Azərbaycanın tarixi diyari. Bakı, 2002; yənə onun: Kultura epoxi sredney bronzy Azerbaydžana. Bakı, 1988; V.Baxşəliyev, A.Seyidov. Naxçıvanın qədim tarixi (etüdlər). Bakı, 1985 və b.

² С.М.Кашкай. Из истории Маннисского царства. Баку, 1977; И.Алиев. История Мидии. Баку, 1960; А.Fazili. Atropatena (e.e. IV – e. VII əsrləri). Bakı, 1992; T.M.Мамедов. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, 1983; Ф.М.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.

³ N.Velikanlı. Naxçıvan – əreblərdən monqollaradək (VII-XII). Bakı, 2005; R.Əmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi ocerki (orta əsrlər dövrü). Bakı, 1977; Z.M.Buniyatov. Gосударство Атабеков Азербайджана. Баку, 1986.

borpa edildi. Naxçıvan XIV əsrin sonlarında yenidən müharibə meydandasına çevrildi. Teymurləng 1387-ci ildə Naxçıvanı tutdu, Əlinç qalası isə 1387-1401-ci illordə düşmənə müqavimet göstərdi¹.

Naxçıvanın XV əsr tarixi Azərbaycanın Qaraqoyunu (1410-1468) ve Ağqoyunu (1468-1501) dövlətləri ilə bağlıdır. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması (1501) Azərbaycanın dövlətçilik tarixinde yeni səhifə açdı. Lakin Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu dövrde (1501-1736) osmanlılarla aparılan müharibələr (1514-1555; 1578-1590; 1602-1612; 1616-1618; 1623-1639; 1723-1727; 1730-1736) Naxçıvandan da yan keçmədi, əksinə, ona böyük dağıntı və fəlakətlər gətirdi². 1724-cü ildə Osmanlı dövləti Naxçıvanı tutmağa nail oldu. Burada Osmanlı idarə sistemi (1724-1735) yaradıldı. Osmanlılar 1727-ci ildə o zaman adlandığı kimi, Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərini tərtib etdilər. Bu dəftər Naxçıvan tarixinə dair mühüm qaynaqdır³.

Nadir şahin dövründə də (1736-1747) Naxçıvan çətin günlər yaşadı. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycan, xanlıqların timsalında müstəqilliyini bərpa edə bildi. Bu dövrde Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. Naxçıvan xanlığı 1828-ci il Türkmençay müqaviləsi ilə Rusiyaya ilhaq edildi.

XIX-XX əsrin əvvellərində bütün Şimali Azərbaycan torpaqlarında olduğu kimi Naxçıvanda da Rusiya işgal rejimi quruldu. Çar hökumətinin köçürmə siyaseti nəticəsində Naxçıvanın “ermeniləşdirilməsinə” cəhd edildi. 1905-1906-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırının əsas mərkəzlərindən biri də Naxçıvan oldu⁴. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920)

¹ V.Piriyev. Naxçıvan tarixində səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, 2004; yənə onun: Azərbaycan XIII-XIV əsrlərə. Bakı, 2003.

² C.Ibrahimov. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair ocerklər. Bakı, 1958; T.H.Nəcofov. Səfəvi-Osmanlı müharibələri və Naxçıvan (XVI əsr – XVII əsrin əvvəlləri), Naxçıvan Muxtar Respublikası (məqalələr toplusu). Bakı, 1999, səh.62-72; A.A.Raxmani. Azərbaydžan və konqre XVI və XVII əsrlər (1590-1700 rr.) Bakı, 1981; T.Mustafazadə. Naxçıvan vilayeti XVIII yüzillikde.

³ Naxçıvan Muxtar Respublikası (məqalələr toplusu), səh. 38-61. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001.

⁴ Z.Şəhverdiyev. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvellərində. Program. Bakı, 2007; I.Kazimov. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı, 2007; A.Pataşev. Gorod Ordubad v XIX – nachale XX vv. (İstoriiko-etiograficheskoe issledovanie). Bakı, 1998; M.S.Ordubadi. Qanlı iller. Bakı, 1991.

Qarabağ və Zəngəzur kimi Naxçıvan üçün də gərgin keçdi. Buna baxmayaraq, ermənilərin Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq siyaseti baş tutmadı¹. Ermeniler bu siyaseti sovet dövründə də davam etdirdi. 1921-ci ilin martında bağlanmış Türkiyə - RSFSR Moskva və oktyabrda imzalanmış Kars müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasına təsdiq etdi. Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində deyilir: "Razılığa galən hər iki tərəf hazırlı müqavilənin 1 (B) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırular, o şərtlə ki, Azərbaycan bu himaya haqqını heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir"². Bu məsələ Kars müqaviləsinin 5-ci maddəsində də eksini tapdı: "Türkiyə hökuməti, Ermənistən və Azərbaycan Sovet hökumətləri hazırlı Müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırular"³. Müəyyən tarixi hadisələrdən sonra 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan MSSR təşkil edildi⁴.

Ermənilər 1921-ci il Moskva və Kars müqavilələrinin şərtlərini pozaraq Naxçıvan MSSR-in torpaqlarına iddialar irəli sürməkdə davam etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında" 1999-cu il 4 fevral tarixli fermanında deyilir: "Ermənistən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan tərkibində olmasını rəsmən qəbul etməyə məcbur olsa da, bu faktla əslində heç cür razılaşa bilmir, Naxçıvana ərazi iddialarından əl çəkmirdi. Ermənistən hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadrat kilometr ərazisi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadız, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqırən, Sultanbəy kəndləri,

¹ İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi voziyyət və xarici dövlətlərin siyaseti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996; Ə.Əliyev. Əlinə yaddaşı. Bakı, 2004; V.Ünűvarlı. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, 2006.

² Gümri, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (Tərtib edəni və önsözün müəllifi İsmayıllı Hacıyev). Bakı, 1999, soh. 16.

³ Yenə orada, soh. 25.

⁴ Q.Mədətov. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qəlebesi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, 1958; S.Sadiqov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995.

Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kiliç kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və sair yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Ermənistən Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmiş vəindi də o bu çirkin niyyətlərindən əl çəkmir".

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) Naxçıvan geniş inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1980-ci illərin sonlarında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının genişlənməsi, SSRİ rəhbərliyinin təcavüzkarı dəstəkləmesi, respublika rəhbərliyinin aciz mövqeyi xalqın ayağa qalxmasına səbəb oldu. 1990-cı ildə Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması və Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri seçilməsi ilə Naxçıvan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinin mərkəziniən çevrildi. 1993-cü ilin iyun hadisələri zamanı xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya gəldi. Heydər Əliyevin respublikaya ikinci rəhbərliyi dövründə (1993-2003) blokadada olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi üçün böyük işlər görüldü. Naxçıvanın statusu 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş Konstitusiyada təsbit edildi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 134-cü maddəsində deyilir: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir".

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi xəttini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyev de Naxçıvan MR-in inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bunun nəticəsidir ki, Naxçıvan MR həyatın bütün sahələrində yeni uğurlar qazanır, təcavüzkar Ermənistən ideoloji və hərbi təzyiqlərinə cəsarətlə cavab verir.

* * *

Naxçıvan tarixinə ümumi nəzər aydın şəkildə göstərir ki, onun ən mühüm sehifələrindən biri xanlıqlar dövrüdür. Xanlıqlar dövrü həm ona qədər olan hadisələri, həm də sonrakı hadisələri dərk etmək üçün mühüm ehəmiyyətə malikdir. Lakin buna baxmayaraq, Naxçıvan xanlığının tarixi uzun müddət xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Yalnız 1986-cı ildə Mirabdulla Əliyev "Naxçıvan xanlığı və onun Rusiya birləşdirilməsi" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. 1980-ci illərin sonlarında genişlənen müstəqillik ideyası və 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etməsi ölkənin

tarixi keçmişine, o cümlədən Naxçıvan xanlığının tarixinə marağı artırdı. Belə bir sosial tələbə cavab olaraq, tanınmış tarixçi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor F.M.Əliyev M.Əliyevlə birlikdə 1996-ci ildə “Naxçıvan xanlığı (1747-1828)” kitabını çap etdirdi¹. Kitab aktuallığını, qoyulan problemlərin dairesi və həllinə, faktik bazasına görə bu gün də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Lakin hər bir kitabın təkrar nəşrində olduğu kimi, burada da onun tarix elminin müasir seviyəsindən yənidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu işdə “Naxçıvan xanlığı (1747-1828)” kitabının ilk nəşrində nəzərə alınmamış, yaxud yeni işiq üzü görmüş əsərlər də mühüm rola malikdir².

Naxçıvan xanlığının meydana gelməsi digər Azərbaycan xanlıqları ilə cyni qanuna uyğunluğa malik olsa da, bəzi xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xanlıq əmələ gelmesi ərəfəsində Naxçıvanın idarəsi ilə bağlı idi. Müəlliflər haqlı olaraq qeyd edir ki, “İran hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın başqa vilayatlarından fərqli olaraq (seçmə mənimdir – Z.Ş.) Naxçıvan diyarını şah tərəfindən teyin edilmiş iki hakim idarə edirdi. Naxçıvan ölkəsinin hakimi və süvari bölmələrinin başçısı”. Nadirin “şah seküsü”ndə Naxçıvan hakimi Mirzə Rza iştirak edib. Bu mərasimdə baş verən bir hadisə də xüsusi şərh tələb edir. Müəlliflər yazır: “Mənbələrin verdiyi məlumatə görə, erməni katolikosu Abram Kpetasi Muğan qurultayından sonra Nadir şahın hüzurunda Mirzə Rzanın hərəkətlərini ifşa edərək demişdi: “Sən Naxçıvan torpağını möhv etmiş, rəiyyətlərdə mal-dövlət qoymamış... Son hazırlarda Naxçıvan vilayətində 1000 tūmən rüşvət almışsan. Əger şah əmr etsə, mən sendən hesabat tələb edərəm, çünkü rəiyyətlərin pulu ya onlara qaytarılmalıdır, ya da şaha verilməlidir. Nə üçün sən o pulları mənimseməsən”. Bu hadisə Mirzə Rzanın cezalandırılması, həmçinin vəzifəsindən uzaqlaşdırılması ilə başa çatır.

¹ F.Əliyev, M.Əliyev. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 1996.

² S.Budaqova. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci çərçivəsi). Bakı, 1995; Naxçıvan tarixinin sehifələri. Bakı, 1996; Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997 (birinci nəşri); C.Mustafayev. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002; B.Budaqov, Q.Qeybullayev. Naxçıvan diyarının yer yaddası. Bakı, 2004; N.Quliyev. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demografik tədqiqat). Bakı, 2006; Naxçıvan: tarixi gerçəklilik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (2006-ci il iyunun 9-10-da keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2006 və b.

Deyilənlərə tənqidi münasibət zəruridir. Erməni katolikosunun Naxçıvan əhlinə belə can yandırması tamamilə şübhəli görünür. Ona görə də bu hadisonin mahiyyəti aydınlaşdırılmalıdır. Katolikos bununla Naxçırvanda idarə sistemində rəhbərlik edən şəxsləri gözdən salmağa, digər tərəfdən Nadirə sədaqətini sübut etməyə çalışır. Ən əsası isə ermənilərin mövqeyini yeni şahın yanında möhkəmləndirməklə, onların xeyrinə imtiyazlar əldə etməyə cəhd edir. Fikrimizcə, bu hadisə ilə Qarabağ məliklərinin Gəncə xanlığının tabeçiliyindən çıxarılması arasında əlaqə vardır.

Naxçıvan xanlığının ərazisi, xüsusilə onun inzibati ərazi bölgüsü də əlavə izah tələb edir. Bu məsələyə H.Məmmədovun “Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri” əseri və S.Budaqovanın “Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası” əseri müəyyən aydınlıq gətirir. “Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri”nə görə diyarda 14 nahiye (Naxçıvan, Əlinç, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvəzeyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçiran, Şorlut, Derənürgat, Sisan, Dərəleyəz) var idi. H.Məmmədov buradan belə nəticəyə gəlir ki, “Naxçıvan sancığının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə Naxçıvan MR-in ərazisindən də xeyli böyük olmuş, müasir Ermənistən Respublikasının bir sıra rayonlarının, o cümlədən Əzizboyov, Yexeqnadzor, Cermük, Sisan və Meqri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdir”¹. Naxçıvan xanlığının ərazi və inzibati bölgüsündə əsas dəyişikliklər 1797-ci ildən sonra baş verir. S.Budaqova yazır ki, İran hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati baxımdan iki tūmənə bölünmüştür ki, bunlardan biri Naxçıvan, digeri isə Ordubad tūmənləri idi. 1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahim Xəlil xan tərəfindən işğal olunub, Qarabağ xanlığına birləşdirilmişdir. Naxçıvan və Ordubad tūmənləri öz növbəsində bir neçə mahala bölündürdü. 1813-1828-ci illərdə Naxçıvan tūməni dörd mahaldan (Naxçıvan, Əlinç, Xok və Dərəleyəz), Ordubad tūməni isə beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab və Bilev) ibarət idi².

Naxçıvan xanlığının əhalisi, xüsusilə onun etnik tərkibi haqqında məsələyə də aydınlıq gətirilməlidir. Bu problemlər N.Quliyevin “Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demografik təhlil)” kitabında

¹ Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri, seh. 11.

² S.Budaqova. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası, seh. 26.

xüsusi tədqiqat obyekti olub. Müəllif xanlığın əhalisinin sayını 1747 və 1797-ci il hüdudlarında ayrıca hesablayır və belə bir nəticəyə gəlir ki, Naxçıvan xanlığı əhalisinin say dinamikası (1747-ci il hüdudlarından), xanlığın yaranması ərefəsində 45140 nəfər, ləğvi dövründə 42497 nəfər olub. 1797-ci il hüdudlarında həmin rəqəmlər müvafiq olaraq, 33650 və 29463 nəfər idi¹.

Naxçıvan xanlığı əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bunu həm faktik material, həm də yer adlarının tədqiqi təsdiq edir. Naxçıvan əhalisi tərkibindəki ermənilər buraya gələnə idi. Bu əsasda onları iki yerə ayırmış mümkündür: 1) xanlığın ləğvinədək gələnlər; 2) 1828-ci il Türkmençay müqavilesindən sonra küləvi şəkildə köçürülenlər. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasetini tədqiq edən müəllifə görə 1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana 6976 erməni ailəsi köçürülmüşdür ki, onlardan 2557 ailə (36,65 %) Naxçıvanda, 3000 ailə (43 %) Qarabağda, 1395 ailə (20 %) İrəvanda yerləşdirilmişdir².

“Naxçıvan xanlığı” kitabının strukturuna nezər saldıqda burada K.Marksın tarixi materialistcəsinə anlayış nozəriyyəsinin əsas götürüldüyü aydın hiss edilir. Bu bir tərəfdən xanlığın sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair bölmənin siyasi tarixdən əvvəl verilməsində, digor tərəfdən ona geniş yer ayrılmamasında əks olunur. Lakin bütövlükde Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Naxçıvan xanlığının həyatında siyasi amillor daha önemli yer tutub, iqtisadi vəziyyət də siyasi stabillikdən asılı olub. Bu baxımdan xanlığın yaranması ilə onun siyasi tarixi ardıcıl verilsə, iqtisadi problemlər axıra saxlansa da məqsədə müvafiq olardı.

Naxçıvan xanlığının siyasi tarixində xan hakimiyyətinin təbiəti, xanların şəxsi keyfiyyəti, xanlıqlararası münasibətlər, xanlığın Kartli-Kaxeti çarlığı, Zondlər və Qacarlarla, Osmanlı imperiyası və Rusiya ilə münasibətləri mühüm rola malik idi.

Naxçıvan xanlığının əsasını kəngərli tayfasından olan Heydərqulu xan qoymuşdu. Tarixi faktları ümmükleşdirsek, Naxçıvan xanlığında siyasi hakimiyyətin aşağıdakı nümayəndələrini qeyd edə bilərik: Heydərqulu xan (1747-1763/6), müxtəlif vaxtlarda: Hacı xan,

Rəhim xan, Əliqulu xan, Abbasqulu xan, Cəfərqulu xan, Şüküreli xan (1785-1787), Kelbəli xan (1787-1820), Nəzərəli xan, Kərim xan (1823-1827), Ehsan xan (1827-1828).

Naxçıvanda xan hakimiyyəti Heydərqulu xandan sonra keskin siyasi mübarizə ilə müşayiət olunmuşdur. Cəfərqulu xan və ya Abbasqulu xanın hakimiyyətə gətirilməsi uğrunda mübarizə Naxçıvan xanlığında xan hakimiyyətini zəiflətmış, xarici qüvvələrin xanlığın işlərinə müdaxiləsinə şərait yaratmışdı. Qarabağ, Gonçə, Quba və digər Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq, xanın tam irsi hakimiyyəti qurulmamışdı. Burada Naxçıvan xanlığına dair şəcərə cədvəllərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Göstərilən şəcərə cədvələrində illərin göstərilməsinin tomin edilməsi daha yaxşı olardı.

Naxçıvan xanları içorisində Kəlbəli xan xüsusilə fərqlənirdi. Onun daxili və xarici siyaseti neticesində xanlıqda qismən siyasi sabitlik təmin edilmiş, iqtisadi həyatda dəyişiklik baş vermişdi. Bir neçə xarakterik fakt: Fətəli şah tərəfindən İrəvanda yaşamağa icazə verilən Kəlbəli xanın nüfuzunun artması, P.Sisiyanovun Eçmədzin katolikosu ətrafında mübahisələrin həll edilməsi üçün ona müraciət etməsi, Yermolovun missiyasının Kəlbəli xan tərəfindən qarşılanması və s. onun nüfuzlu lider olmasını göstərir.

Naxçıvan xanlığı tarixində ən mühüm süjetlərdən biri xanlıq ilə Rusiya arasındaki münasibətlərdir. Faktlar göstərir ki, ister 1804-1813, isterse də 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin gedişində Naxçıvan müqavimətsiz Rusiyaya təslim olub. Bu faktlar məlum olduğu halda, mahiyyəti kifayət qədər aydınlaşdırılmışdır. Burada Qacarların Naxçıvan xanlığına qarşı qəddar siyaseti (Kəlbəli xanın kor edilməsi və i.a.) həllədici rol oynamışdır.

Məlumdur ki, Rusyanın Azərbaycan xanlıqlarına münasibətin- do iki xətt tətbiq edilirdi: ya müqavilələr imzalanır, ya da müqavimət göstərən xanlıqlar ləğv edilirdi. Çar hökumətinin yerli nümayəndələri Qarabağ, Şəki və Şirvandan fərqli olaraq Naxçıvan xanlığı ilə müqavilə bağlamadı. Bu, Naxçıvan xanlığının həmin xanlıqlardan fərqli statusa malik olması ilə bağlı idi. Lakin Naxçıvan xanlığının Rusiyaya münasibətdeki mövqeyi də əvozsız qalmadı. Bu, Naxçıvanın Rusiya işgalindən sonrakı ilk dövrü ilə bağlı idi. Çar I Nikolayın 1828-ci il 21 mart fərmanı ilə ləğv edilmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları əsasında “erməni vilayəti” yaradılmışdı. Məsələ burasındadır

¹ N.Quliyev. Naxçıvan xanlığının əhalisi, səh. 41-42.

² X.Ю.Верднега. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Баку, 1999, стр. 108.

ki, Naxçıvan xanlığının rəsmən ləğv edilməsinə baxmayaraq, ona “etimad” göstərilmiş, bir növ muxtariyyəti saxlanılmışdı. Bu, 1840-ci il 10 aprel işlahatına kimi (kitabda səhvən 1850-ci il verilmişdir) davam etmişdi.

“Naxçıvan xanlığı” kitabında sosial-iqtisadi və siyasi problemlərə müəyyən qədər yer ayrıldığı halda, xanlığın mədəni həyatı diqqətdən kənardə qalmışdır. Bu mühüm problemin də gələcəkdə tədqiqata cəlb cdilmesi zəruridir.

Zəhmət Şahverdiyev

GİRİŞ

Hər bir xalqın həyatında bəzən elə tarixi hadisələr baş verir ki, bu hadisələr həmin xalqın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dərin iz buraxır və xalqın taleyini həll edir. Belə hadisələrdən biri də XIX əsrin övvəllerində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgal olunmasıdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edildiyi dövrde burada feodal pərakəndəliyi hökm süründü, ölkənin nə siyasi, nə vahid iqtisadi mərkəzi var idi; həmin dövrde Azərbaycan bütöv dövlət olmayıb xırda dövlətlər qurumundan – xanlıqlardan ibarət idi.

1804-cü ilin yanvarında işgal edilmiş Gəncə xanlığından başqa Azərbaycanın şimalında yerləşən digor xanlıqlar Rusiya dövlətinə birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində zorla birləşdirilmişdi.

Yalnız Naxçıvan xanlığı Gülüstan müqaviləsine (1813) əsasən hüquqi cəhətdən Rusyanın deyil, İran dövlətinin hakimiyyəti altına düşmüşdü. Əslində Naxçıvan xanlığı hələ 1797-ci ildən İranın işgalləna məruz qalmışdı. Həmin dövrde Naxçıvan xanı Kəlbəli xan İran dövlətinin yeni hakimi Ağa Mehəmməd şahın tələbine baxmayaraq, tabe olmaq emrini rədd etdiyi üçün ciddi cəzalandırılmışdı. Belə ki, Naxçıvan qalası zəbt olunduqdan sonra Kəlbəli xanın gözləri çıxarılmış və əsir kimi İrana göndərilmişdi. Həmin dövrdən başlayaraq Türkmençay müqaviləsinə qədər (1828) Naxçıvan xanlığı faktiki olaraq İran dövlətinin ucqar bir əyalətinə çevrilmişdi.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, Naxçıvan xanlığının tarixini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar: XVIII əsrin ortalarından 1797-ci ilə qədər; 1797-ci ildən Türkmençay müqaviləsinin (1828) bağlanması nadək.

Naxçıvan xanlığı ikinci Rusiya-İran müharibəsindən sonra Türkmençay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdusa da, əslində bu xanlıq rus qoşunlarının hemləsi nəticəsində zəbt edilmişdi. Bu xanlığın Rusiyaya ilhaq cdilmesi ilə Şimali Azərbaycan torpaqlarının tamamilə Rusiya orazisinə qatılması prosesi başa çatdı. Beləliklə, tarixi ədalətsizlik nəticəsində zorla Rusiyaya birləşdirilməklə, Azərbaycan məfhumu xəritələrdə silinib Rusiya-nın ucqarlarından birinə çevrildi.

Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusyanın tərkibinə qatılması, əslində rus çarizminin uzun müddət davam edən işgalçılıq siyasetinin acı behəsi idi.

Məlum olduğu kimi, birinci (1804–1813) və ikinci (1826–1828) Rusiya-İran müharibələri dövründə döyüşçülerin sayına görə İran ordusu Rusiya ordusundan üstün idi. Buna baxmayaraq, qələbə hər dəfə Rusiya ordusunun tərəfində olmuşdu. Bu qələbəni Cənubi Qafqazdakı xristianların təxribatçı əməlləri ilə izah etsək, heç də səhv olmaz. Rus tarixçisi professor A.V.Fadeyev haqlı olaraq yazır ki, Cənubi Qafqazda xalq kütlələrinin köməyi lə hüsн-rəğbəti olmadan azsaylı Rusiya ordusu mərkəzdən uzaq bir yerdə, çoxsaylı orduya malik düşmənlə aparılmış uzunmüddəti döyüşlərdə qələbə çala bilməzdi¹.

Bununla belə, tədqiq olunan dövrədə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalinin mütərəqqi xarakteri heç də Azərbaycanda və habelə bütün Cənubi Qafqazda çarizmin müstəmləkəçilik siyasotinin həyata keçirilməsini təkzib etmir. Lakin çarizmin müstəmləkəçilik siyasotino baxmayaraq, bu tarixi aktın Cənubi Qafqaz xalqlarının taleyində mütərəqqi rolunu da etiraf etməmək olmaz.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1826-1828) Rusiya tərəfindən işgal edilən torpaqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur.

Her iki Rusiya-İran müharibəsi dövrünün, habelə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsi prosesinin tədqiqi həm də ona görə aktualdır ki, müasir dövrə bir sira burjua ideoloqları və təbligatçıları Azərbaycanın Şimal xanlıqlarına İranın tərkib hissəsi kimi baxmış, XVIII əsrin ortalarında müstəqillik əldə edən xanlıqları İrandan ayıra bilməmişlər. Halbuki hər bir xanlıq öz-özlüyündə müstəqil dövlət qurumu olmuş, müstəqil daxili və xarici siyaset həyata keçirmişdir.

Təəssüflə qeyd etmek lazımdır ki, Azərbaycanın şimal xanlıqları arasında özünün siyasi və ictimai-iqtisadi tarixinə görə müstəsnaliq təşkil edən Naxçıvan xanlığı bu gəno qədər tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmamışdır. Məhz bunu nəzərə alaraq, oxuculara qısa da olsa, orta əsr Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan Naxçıvan xanlığı barədə məlumat verməyi məqsədə uyğun hesab etmişik.

Naxçıvan xanlığının tarixini bilmək bir də ona görə vacibdir ki, nankor erməni ideoloqları heç bir əsas olmadan bu torpağı Ermonistənin tərkib hissəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Naxçıvan xanlığının tarixini öyrənməkdən ötrü müəlliflər XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza dair Rusiyada nəşr edilən tarixi ədəbiyyatla tanış olmuş, onlara tənqidi cəhətdən yanaşaraq bir sıra faktiki materiallardan faydalananmış, habelə bu günə qədər tarix elminə məlum olmayan yeni arxiv sənədlərini üzə çıxarmışlar.

Əsərin yazılışına Mərkəzi Dövlet Hərbi Tarix Arxivindən (MDHTA), Rusyanın Xarici Siyaset Arxivindən (RXSA), Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ermənistanın mərkəzi tarix arxivlərindən götürülmüş bir sira sənədlərdən ilk dəfə istifadə olunmuşdur. Həmin arxiv sənədlərindən rus zabitlərinin mərkəzə göndərdikləri məlumatları, Qafqazdakı rus ordusunun qərargahının sənədləri, Naxçıvan hakim feodallarından Kəlbəli xanın, Cəfərqulu xanın, Abbasqulu xanın, Şixəli bəyin rus dilinə tərcümə edilmiş məktublarını, Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin Naxçıvan xanlığının siyasi vəziyyətinə, habelə özünün Naxçıvan xanlığına münasibətinə dair rus hakimlərinə göndərdiyi məktubları göstərmək olar¹. Əsərdə müəlliflər tərəfindən rus qafqazşunası A.P.Berjenin (1826-1886) XIX əsrə nəşr etdirdiyi aktlardan da istifadə olunmuşdur.

Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin yanında rezident olmuş rus ordusunun polkovniki S.D.Burnaşevin raportlarında xüsusiə zəngin faktlar vardır. Arxiv sənədləri arasında II Yekaterinanın, knyaz Q.A.Potiomkinin məktubları, raport və sərəncamlarndakı faktlar da diqqəti cəlb edir. Rus sərkərdələrindən P.S.Potiomkinin, Qudoviçin, Sisianovun, Kotlyarevskinin, Nebolsinin və başqalarının da raportlarında, məktublarda maraqlı faktlara rast gelmək olur.

Naxçıvan xanlığı haqqında çox qiymətli məlumatlar həmin dövrədə diplomatik fəaliyyət göstərən rus yazıçısı Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun yazılarında da vardır. A.S.Qriboyedov ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə aparılan danışqlarda iştirak etdiyindən hadisələrin şahidi olmuşdur. "Qafqaz" məcmuəsində A.S.Qriboyedovun tərcüməyi-halı haqqında nəşr edilmiş sənədlər qiymətli materialla zəngindir. Həmin məcmuədəki sənədlər arasında Kəlbəli xanın, Nəzərəli xanın, Həsən xanın, Ehsan xanın və Şixəli bəyin Rusiya hərbi xadimləri ilə məktublaşmaları vardır. Maraqlıdır ki,

¹ А.В.Фадеев. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. М., 1960, стр. 260-261.

¹ "Кавказский сборник", т. XXX, Тифлис, 1910.

Nəzərəli xanın və Həsən xanın siyasi xadim kimi fəaliyyəti ilk dəfə A.S.Qribocedov tərəfindən göstərilmişdir.

Məlum olduğu kimi, 1816-cı ildə A.P.Yermolovun rəhbərliyi ilə Rusiya imperiyasının səfirliyi İrana göndərilmişdi. Həmin səfirlilik və A.P.Yermolovun apardığı danışqlar haqqında ədəbiyyatlarda geniş material olmasına baxmayaraq, nadənəse A.P.Yermolovun Naxçıvanda olması və Kəlbəli xan ile danışqları bu güne qədər tarixi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmamışdır. İlk baxışda bu hadisə diqqəti o qədər cəlb etməsə də, A.P.Yermolovun başçılığı ilə İrana göndorilon nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmiş Vasili Boraznanın¹, A.E.Sokolovun² və başqalarının³ verdikləri məlumatlarda A.P.Yermolovla Kəlbəli xanın görüşlərindən maraqlı faktlar götirilir. Xüsusilə, Kəlbəli xanın söhbətləri daha maraqlıdır; birinci, Kəlbəli xanın sözlərində aydın olur ki, o, hüquqi cəhətdən İrandan asılı olsa da, İran şahlığına nifrat bəsləyir; ikincisi, danışqların gedişindən aydın olur ki, o, gözlərindən mohrum olsa da, həmişə Naxçıvan xanlığının müstəqilliyinə çalışmış, xanlığın siyasi həyatında feal iştirak etmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Türkmençay (1828) müqaviləsinə qədərki dövrə Naxçıvan xanlığında baş verən ara müharibələri və yadelli işgalçılara qarşı mübarizə, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə Naxçıvan xanlığının müharibə məydanına çevrilmesi xanlığın hem siyasi, hem də təsərrüfat həyatına ağır zərbə vurmuşdu. Bu müharibələr Naxçıvan xanlığında məhsuldar qüvvələrin zəifləməsinə, maddi mədəniyyət abidəlerinin, o cümlədən yazılı mənbələrin məhv olmasına götirib çıxarırdı. Bunlar da Naxçıvan xanlığına aid bir çox faktların üzə çıxarılmasına çətinlik törədir. 1936-cı ildə Tiflis şəhərində nəşr olunmuş “XVII-XIX əsrlərdə Naxçıvan əlyazmaları sənədləri”⁴ mübaligəsiz demək olar ki, Naxçıvan xanlığına aid yeganə “yerli” materialdır.

¹ Василий Борозна. Краткое описание путешествия Российского императорского посольства в Персию в 1817 г. СПб., 1821.

² Дневные записки о путешествии российско-императорского посольства в Персию в 1816-1817 годах, веденные советником этого посольства Соколовым. М., 1910.

³ Журнал посольства в Персию генерала А.П.Ермолова. Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете. Апрель-июнь, кн. 2, М., 1863.

⁴ Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Вах: Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н.Марпа), кн. 1, Тбилиси, 1936.

Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra hökmətin göstərişinə əsasən rus hərbi xadimləri, məmurları burada əvvellər mövcud olan vəziyyəti öyrənməklə əlaqədar bir sıra əsərlər yazmışlar ki, onlardan da bir mənbə kimi istifadə edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan vilayəti ilə əlaqədar məsələləri öyrənen rus alimi K.N.Nikitinin yazılarında oxuyuruq: “Rus dövlətinə birləşdirilməsindən əlli il keçsə də şəhərin görünüşü və daxili həyatı son dərəcə az dəyişmişdir”¹. Rus şərqşünası, görkəmli tarixçi İ.P.Petuşevski yazar ki, Rusiyaya birləşdirilməsinə baxmayaraq, Naxçıvan xanlığı 1840-cı ildək mövcud olmuşdur². Bu fikirdən aydm olur ki, XIX əsrin 40-cı illərinə dək Naxçıvanda keçmiş xanlıq idarə üsulu davam etmişdir. Tədqiqatçı N.Q.Boqdanova həmçinin belə bir fikrə gəlir ki, “çarizm öz aqalığının birinci dövrlərində Azərbaycanda xanlıq idarə üsulunu saxlamışdı”³. Beləliklə, ele qənaetə golmək olar ki, Naxçıvan xanlığı Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra yazılmış əsərlər həmin mövzunun tədqiq olunmasında ilk mənbə kimi istifadə oluna biler. Belə əsərlərdən biri də “Naxçıvan əyaletinin statistik təsviri”⁴ adlanır. 1833-cü ildə nəşr olunmasına baxmayaraq bu əsər əslinde Naxçıvan xanlığının Rusiyaya ilhaqından əvvəlki dövründək olan məsələləri de özündə eks etdirir. Ona görə də bu əsəri Naxçıvan xanlığına aid ilk mənbə kimi qəbul etmək olar.

Naxçıvan xanlığının tarixinə dair ilk mənbələrdən biri kimi İ.I.Şopenin “Rusiya imperiyasına birləşdiyi dövrde Ermənistən əyalətinin tarixi abidəlerinin vəziyyəti” əsəri çox maraqlıdır. Əsərin müəllifinin yazdığını görə, qraf Paskeviç 1829-cu ildə “Ermənistən vilayəti vəziyyətinin təsvirini” yazmağı ona tapşırılmışdı. Müəllif əyaletin təsvirini 1829-cu ilin aprelində başlamış və 1832-ci ilin mayında başa çatdırılmışdı. İ.I.Şopen bu əsərində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalindan əvvəlki vəziyyətini də oks etdirir.

¹ К.Н.Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Вах: Сборник материалов для описания местностей и племен Караказа. Вып. II, Тифлис, 1882.

² И.П.Петрушевский. Система русского колониального управления в Азербайджане в I пол. XIX в. Вах: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане. М.-Л., 1936, стр. 8.

³ Н.Г.Богданова. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. “Исторические записки”, № 12, 1941, с. 208.

⁴ Статическое описание Нахичеванской провинции, Тифлис, 1833.

Naxçıvan xanlığının tarixi və bu xanlığın Rusiyaya ilhaq edilməsi ile əlaqədar bəzi faktlara XVIII əsrde, XIX əsrin ikinci yarısı, XX ərin evvəllərində yaşayıb-yaratmış rus qafqazşunaslarının əsərlərində də təsadüf etmək olar. Belə əsərlərin arasında yuxarıda adı çəkilən rus ordusunun polkovniki S.D.Burnaşevin 1793-cü ildə Kurskdə nəşr olunmuş “İran Azərbaycanı vilayətlərinin təsviri və onların siyasi vəziyyəti” əseri böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin inqilabın qədərki müəlliflərin ekseriyyəti Rusiya dövlətinin müstəmləkəcilik siyasetini alqışlayaraq siyasi hadisələrin təhlilini düzgün verməmiş, həmin hadisələri rəsmi sənədlərdə olduğu kimi təsvir etmiş, əsərin Qafqazda yeritdiyi siyasetə haqq qazandırılmışlar. Belə müəlliflərdən biri də akademik P.Q.Butkovdur (1775-1857)¹. P.Q.Butkov 1796-cı ildə rus ordusunun tərkibində Azərbaycana yürüsdə iştirak etmiş, müxtəlif diplomatik və herbi-tarixi sənədlərlə tanış olmuş, yürüş zamanı topladığı əlyazmalar və sənədlər əsasında faktiki materiallarla zəngin olan qiymətli əser yazılmışdır. O da müasirləri kimi, hadisələrin izahına birtərəfli yanaşmış və göstərmişdir ki, Rusyanın məqsədi Qafqaz hesabına ərazisini genişləndirmək deyil, yalnız Asiyada Rusiya ticarətini inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Cənubi Qafqazda rus əsərlərinin yeritdiyi siyasetlə əlaqədar bir sıra faktlara akademik N.F.Dubrovinin “Rusların Qafqazda hökmranlığı və müharibələrinin tarixi” (CПб., 1871) adlı əsərində də rast gəlmək olar. Əsərin adından göründüyü kimi, müəllif əslində əsərin Qafqazda apardığı müharibələrin tarixini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Ona görə də həmin əsərdə iqtisadi məsələlərə demək olar ki, yer verilməmişdir. İngilabdan qabaq Naxçıvan əyaləti haqqında yazılın əsərlər arasında K.N.Nikitinin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məqalə 1882-ci ildə çap olunsa da müəllifin keçmiş hadisələrlə əlaqədar bəzi təsvirleri həmin məqalədən Naxçıvan xanlığının tarixinin öyrənilməsində istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, müəllif Naxçıvan qozasının sərhədləri məsələsinə toxunaraq yazar: “İranlıların, tatarların və neyahlıların (Naxçıvan vilayəti – red.) sahib olduqları ərazidə Naxçıvan xanlığı yarandı. Maraqlıdır ki, verilmiş həmin sərhəd Naxçıvan

¹ П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 гг. СПб., 1869, т. I-III.

xanlığının serhədine uyğundur”¹. S.P.Zelinskinin “Üç mahal” (Naxçıvan, Ordubad və Dərəleyez)² məqaləsi də belə əsərlərdənir. Bu məqalədə əyalətin iqlimini, kənd təsərrüfatının vəziyyətinə, əhalinin möşğulliyyətinə və başqa məsələlərə də toxunulmuşdur.

Həmin əsərdə Azərbaycan tarixçilərinin yazılarından da istifadə edilmişdir. Onların arasında A.A.Bakıxanovun³ və Mirzə Adığözəl boyin⁴ adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Her iki müəllif öz tədqiqatlarını Şirvan və Qarabağ həsr etsələr də həmin əsərlərdə Naxçıvan xanlığına aid qiymətli faktlar vardır.

Xarici ölkələrdə, xüsusilə İranda nəşr olunmuş kitablarda isə XIX ərin evvəllərində Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələri o qədər də düzgün işıqlandırmamışlar. Belə ki, İran tarixçilərindən Bina Əli-Əkbər, Əhməd Tac Bəxş və başqaları İranın Cənubi Qafqaz ərazisində apardığı müharibələrə haqq qazandırmağa çalışırlar. Rzaqulu xan Hidayət, Əbdülrazaq ibn Nəcəfqulu kimi tarixçilər isə İrandan kənarda Azərbaycan xanlıqlarının mövcud olmasını belə, inkar edirlər.

XIX ərin 20-ci illərində Naxçıvan xanlığının və bütövlükdo Conubi Qafqazın təlciyi, habelə ikinci Rusiya-İran müharibəsi və beynəlxalq vəziyyətə əlaqədar məsələlər haqqında L.S.Semyonovun əsərində xeyli material vardır⁵.

Hacı Murad İbrahimbeyli “Rusiya və Azərbaycan XIX ərin birinci yarısında” adlı əsərində Rusiya-İran müharibələrinin hər ikisini təsvir edərək Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı üzərində xüsusi dayanır. Onun əsərində neinki Naxçıvan xanlığının, habelə bütün Şimali Azərbaycanın rus qoşunları tərəfindən işgal olunması müsbət bir hadisə kimi qələmə alınmışdır.

Naxçıvan xanlığının tarixini tədqiq edərən yuxarıda göstərilən arxiv materiallarından, ilk mənbələrdən, rus tarixçilərinin əsərlərindən, habelə müasir tədqiqatçıların əsərlərindən əlavə, bir sira başqa əsərlərdən də istifadə olunmuşdur.

¹ К.Н.Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. В ах: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. II, Тифлис, 1882, стр. 127.

² Сборник сведений о Кавказе, т. IV, Тифлис, 1880.

³ А.А.Бакиханов. Гюлистан-и Ирам, Баку, 1991.

⁴ Mirzə Adığözəl boy. Qarabağlano. Bakı, 1950.

⁵ Л.С.Семёнов. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е годы XIX в. Л., 1963.

XANLIĞIN YARANMA TARİXİNDƏN

Uzun müddət İranın hökmranlığı altında olmuş Azərbaycan XVIII əsrin ortalarında yenidən istiqlaliyyət əldə etdi. Həmin dövrde Azərbaycan vahid dövlət deyil, siyasi cəhətdən müstəqil dövlət qurumlarından – xanlıqlarından ibaret idi.

Bələ siyasi müstəqillik əldə edən xanlıqlardan biri də mərkəzi qədim Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan xanlığı idi. Azərbaycan xanlıqları təqribən XVIII əsrin ortalarında yaransalar da, hər bir xanlıq özüne xas uzun tarixi yol keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, XVI əsrə Azerbaycanın geniş ərazisində mərkəzi Tebriz şəhəri olan Səfəvilər dövləti yaranmışdı. Bu dövlət yarandığı gündən Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı uzun süron müharibələrdə döyüş meydanına çevrilmiş Naxçıvan diyari gah Osmanlı Türkiyəsinin, gah da Səfəvilərin elində olmuşdur. 1554-cü ildə Osmanlı qoşunları Səfəvi dövlətinin ərazisinə 12-ci dəfə yürüş etdilər. Tarixi mənbələrdə bu yürüş “Naxçıvan yürüşü” adlanır. Düşmənin bu yürüşünün qarşısını ala bilməyəcəyini başa düşən Səfəvi şahı I Təhmasib öz qoşunlarını geri çəkmişdi. Naxçıvan əhalisinin əksəriyyəti də şah qoşunları ilə birlikdə Naxçıvana tərk etməyə məcbur olmuşdu.

1554-cü il iyulun 28-də Naxçıvan şəhərini ələ keçirən Türkiyə sultani I Süleymanın qoşunları şəhəri yerlə yeksan etdiler. Lakin türk əsgərləri üçün ərzagın və atlara yemin çatışmaması üzündən işgalçılar tezliklə şəhəri tərk etməli oldular. Naxçıvanı tərk edərkən türk əsgərləri Səltan I Süleymanın emri ilə şəhəri yandırdılar.

Türk qoşunları şəhərdən çıxıb getdikdən sonra, Naxçıvanda bərpa işləri başlandı. Şah II İsmayılin dövründə (1576-1577) Şərif xan Bidlisi Naxçıvanın hakimi təyin edildi. Lakin onun hakimliyi uzun sürmədi. 1578-ci ildə o, 400 nəfərə yaxın adamı ilə Bidlis şəhərinə gələrək orada möhkəmləndi. Cünki bu dövrə türk qoşunlarının Azərbaycana və Gürcüstana yeni yürüşü başlanmışdı. Mustafa Lələ paşanın başçılığı ilə Osmanlı qoşunları müvəffəqiyyət qazanaraq bir sıra şəhərləri, o cümlədən Naxçıvanı ələ keçirənlər də obyektiv səbəblər üzündən tezliklə şəhəri yenidən tərk etməyə məcbur oldular.

İradəcə zəif olan Şah Məhəmməd Xudabəndinin (1578-1587) hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti inzibati cəhətdən parçalandı. Ölkə bir neçə beylerbəyiliklərə bölündü. Bu zaman Naxçıvan əyaləti qızılbaş tayfalarından olan kəngərlilərin irsi mülkiyyətinə çevrildi.

XVI əsrin axırlarında Naxçıvan şəhəri yeniden Osmanlı ordusunun işğalına məruz qaldı. Sultan III Muradın hakimiyyəti dövründə Naxçıvandan ve onun ətrafindən 40000 nəfər alınıb Türkiyəyə aparıldı. Fərhad paşanın komandanlığı altında 1588-ci ildə Naxçıvana yürüş edən Osmanlı qoşunları şəhəri tekrar talan etdilər.

1590-cı ildə səfəvilərlə osmanlılar arasında bağlanmış müqaviləyə görə Azərbaycanın bir sıra torpaqları ilə yanaşı, Naxçıvan da Türkiyənin işğal zonasında qaldı. Türk komandanlığı şəhərin coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Naxçıvanı özlərinin əsas müdafiə məntəqələrinə çevirdi və ən seçmə qüvvələrini burada saxladı. Naxçıvanın idarəsi Xıdır paşa tapşırıldı.

1603-cü ildə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında yenidən müharibə başlandı. Bu dəfə qələbə çalan Səfəvi qoşunları Təbrizdən türk əsgərlərini qovduqdan sonra Naxçıvan istiqamətində hərəkət etdilər. Naxçıvanda yerləşən türk qarnizonu müqavimet göstərə bilməyib şəhəri tərk etdi. Bu qələbədən sonra Səfəvilər dövlətinin taxtında atasını əvəz edən I Şah Abbas xüsusi qoşunun başında Naxçıvana daxil oldu.

Bələliklə, müəyyən fasiledən sonra Naxçıvanda yenidən qızılbaşların hakimiyyəti bərpa olundu. Lakin bu heç də naxçıvanlıların rifah halının yaxşılaşmasına gətirib çıxarmadı. Naxçıvanda yənə də İran feodallarının istismarı bərpa edildi. Bu isə geniş xalq kütlələrinin narazılığına səbəb oldu. Yerli əhalinin qəzəbindən ehtiyat edən I Şah Abbas Naxçıvan əhalisinin doğma torpaqlarından Ferhadabada köçürülməsi barədə fərman verdi. Əhalinin çox hissəsi bu köçürülmədən yayınmaq üçün şəhəri tərk edərək əlçatmaz yerdən çəkildi. I Şah Abbas strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Naxçıvan şəhərinin İran ordusu üçün müdafiə məntəqəsinə çevrilmesi haqqında göstəriş verdi. Şah öz yaxın adamı Sultan Maqsudu Naxçıvana hakim toyin etdi.

Səfəvi qoşunları Naxçıvanla yanaşı, həmçinin osmanlılardan geri alınmış Təbriz, İrəvan və digər şəhərlərdə də möhkəmləndilər. Lakin Osmanlı imperiyasının hakim qüvvələri yaranmış vəziyyətlə barışmaq istəmədiklərindən, yenidən Səfəvilər üzərinə hərbi yürüşə

başladılar. Bu yürüşde Osmanlı qoşunlarına Sinan paşa Cıqaloğlu komandanlıq edirdi.

I Şah Abbas düşmenin gözlənilməz hückumunun qarşısını almağa hazır olmadığından Araz çayının sol sahilindəki ərazilərin boşaldılması və yerdə qalan ərzağın məhv edilməsi haqqında sərəncam verdi ki, gələcəkdə osmanlılar buradan İran'a qarşı müdaxilə məqsədləri üçün istifadə edə bilməsinler. I Şah Abbasın əmri ilə Naxçıvan diyarının əhalisi İranın içərilərinə köçürüldü. Mənbələrə esaslanan professor İ.P. Petruşevski yazır ki, 1605-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 70 minə qədər yerli əhali İranın cənub və cənub-şərqinə köçürülmüşdü¹.

Əhaliyə divan tutan şah ordusu, həm də Naxçıvanda türk əsgərlərinin daldalana biləcəyi tikintiləri darmadağın edirdi. Mənbələrdə deyilir ki, Naxçıvandan Vana qədər bir ev də olsun salamat qalmamışdı.

Tezlikle Ömer ağanın komandanlığı altında türk ordusu müqavimət rast gəlmədən Naxçıvanın xarabaliqlarına sahib oldu. Ərzaq və yem olmadığı üçün işgalçular çox ciddi çətinliklər qarşısında qaldılar. Qişın yaxınlaşması və ərzağın çatışmaması türk qoşunu içərisində narazılığı artırdı. Əmirlər xanın başçılığı altında Səfəvi ordusu bu vəziyyətdən istifadə edərək eks-hückuma keçdi və ciddi müqavimət görmədən qələbə çaldı. Bu hadisə haqqında müasirlerində biri belə yazır: "I Şah Abbas Əmirlər xanı çoxlu döyüşülərlə Ömer ağanın üzərinə göndərdi. Əmirlər xan cəsarətlə vuruşaraq Ömer ağamı qotlö yctirdikdən sonra onun qoşununa ağır zərbə endirdi. O, öldürülülmüş türk əsgərlərinin başlarını osirərlə birlikdə öz qoşunları ilə Təbriz ətrafında düşərgə salan I Şah Abbasa göndərdi".

Naxçıvana hakim təyin edildikdən sonra Əmirlər xan bərpa işlərinə başladı. Lakin şəhərdə aparılan bərpa işləri tam başa çatmadı. 1635-ci ildə Türkiyə sultanı IV Murad Naxçıvanı yenidən işğal etmək üçün Mehmet paşanın komandanlığı altında buraya qoşun göndərdi. XVII əsrə Naxçıvanda olmuş türk səyyahı Övliya Çelebi yazır ki, türklər tərefindən tutulduqdan sonra "həmin yerler insanların yaşadığı güzel məskənlərə çevrildi, şəhəri 10 min böyük ev bəzəyirdi, şəhərdə məscid və ibadət yerlərinin sayı 70-ə çatır, 40 məhəllə məscidi, 20 qonaq evi, 7 hamam, 1000 dükan var. Minarələrin əksəriy-

¹ И.П.Петрушевский. Иран в XVII в. Вах: История Ирана с древних времен до конца XVIII века. Л., 1958, стр. 277.

yəti çox gözəldir... Bir sözlə, cənnətə bənzər güzel məscidlər çoxdur. Xüsusilə Əhməd Paşa Cıqaloğlu, Nadir Cəfər paşa məscidləri daha gözəldir. Həmin məscidlər çox gözəl bəzədilmişdir. İstanbul minarələrinə bənzər 33 minarəsi var"¹.

Səfəvilərə osmanlılar arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən (1639) XVII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisində gcdən müharibələr dayandığından, XVII əsrin ilk üç onilliyindən fərqli olaraq, ölkədə bərpa işləri xeyli genişlənmişdi, əhali dinc quruculuq işlərinə başlamışdı.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Övliya Çelebi həmin dinc quruculuq illərində Azərbaycana gəldiyindən hər yerdə tez-tez gördüyü tikintilər haqqında belə məlumat verirdi. Əslində isə IV Sultan Muradın qoşunları Naxçıvanın işğalı zamanı nəinki əhalini soyub talamiş, həm də şəhəri yandırmışdır. Fransız səyyahı Taverniye Sultan Muradın qoşunları tərefindən Naxçıvanın xarabazarlığa çevrilməsi haqqında yazır ki, Naxçıvan öz dövrünə görə iri şəhərlərdən biri idi. Lakin IV Sultan Muradın qoşunları tərefindən darmadağın edildi. Gözəl məscidlərin xarabaliqları görünürdü. Onlar Osmanlı ordusu tərefindən dağıdılmışdır². Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan vilayətində Osmanlı ordusunun törətdiyi dağııntılar məhsuldar qüvvələrə ağır zərbo vurdu. Naxçıvanda İran hakimiyyəti bərpa edildikdən sonra, feodallar və yerli hakimlər quruculuq işləri ovozınə diqqətlərini əsasən vergilərin yıgilmasına yönəldilər.

Azərbaycanın bir sıra yerlərində, o cümlədən Naxçıvandakı quraqlıq nəticəsində dehşətli aclıq baş verdi.

Ərzağın qiyməti son dərəcə artırdı. Neticədə əhali arasında artan narazılıqlar bir çox hallarda açıq çıxışlara gətirib çıxardı. Belə hallarda əhali feodalların malikanələrini dağıdır, özlərini isə qətlə yetirirdilər.

İran ağalığı bərpa edildikdən sonra, Naxçıvanda yerli kəngərli tayfasından Rzaəddin xan (1647), Şərif xan (1678), Məmmədrəzə xan (1691) hakimiyyətde olmuşlar.

XVII əsrin axırınca rübündə Naxçıvanda təsərrüfatın nisbi yüksəlişi hiss olunurdu. Hadisələrin şahidi olmuş fransız səyyahı J.Şarden 1672-ci ildə yazır: "Naxçıvan dağıdılmış böyük şəhər idi. Onu

¹ Эвлия Челеби. Книга Путешествия. Вып. 3, М., 1982, стр. 114-115.

² R.A.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi ocerki (orta əsrlər dövrü). Bakı, 1977, səh. 137.

xarabaliqlardan tədricən bərpa olunan, əhalisinin sayı artan adlan-dırmaq olar". Əgər əvvəllər "...onun divarları arasında 30 minə qədər ev vardısa, XVII əsrde Naxçıvanda olan evlərin sayı 20 minə enmişdir".

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövləti əfqan qəbilələrinin zərbəsi altında süqut etdi. İşgalçılardan hətta dövlətin mərkəzi İsfahan şəhərini da zəbt etdilər. Bundan istifadə edən Rusiya İranın Xəzərboyu əyaletlərini işgal edərək Rəşt şəherine kimi gəlib çıxdı. Səfəvilər dövlətinin zəifləməsinə Türkiye dövləti də biganə qala bilmədi. 1723-cü ildə Osmanlı Türkiyəsinin yeni hückumlari nəticəsində Naxçıvan şəhəri, habelə Naxçıvan eyaləti ciddi dağıntıya məruz qaldı. Türk əsgərləri heç bir müqavimət rast gəlmədən Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın cənubunun böyük bir hissəsini işgal etdilər.

Yalnız XVIII əsrin 20-ci illərinin sonundan başlayaraq dirçəlmekdə olan İran dövləti cənubdan İsfahani zəbt etmiş əfqan qəbilələrinə zərbə endirdikdən sonra, Azərbaycan ərazisini türk əsgərlərindən təmizləməyi qərara aldı.

Xarici işgalçilarla döyüşə rəhberliyi, həmin dövrə öz fitri istedadı ilə fərqlənen, İran ordusunun baş sərkərdəsi Nadirqulu xan öz üzərinə götürdü. Az bir müddət ərzində ordu və xalq arasında böyük nüfuz qazanan Nadirqulu xan yerli əhalinin köməyi ilə türk əsgərlərini Azərbaycanın cənubundakı bir çox şəhərlərdən sixışdırıb geriyə atdı. Marağa, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri artıq 1731-ci ildə Səfəvilerin əlində idi. Nadirqulu xanın qoşunları Naxçıvan və İrəvan istiqamətində hərəkət edərən Xorasandan gelən üsyani xəberi türk qoşunlarına qarşı müvəffəqiyyətli əməliyyat aparmağa imkan vermedi. Mehəz buna görə də Nadirqulu xan üsyani yatırmaq məqsədi ilə qoşunların bir hissəsini götürüb Xorasana getməyə məcbur oldu.

Nadirqulu xanın nüfuzu artlığı halda, həmin dövrə iradəsiz şah II Təhmasib tamamilə hörmətdən düşmüdü. O özünü qoşun və xalq arasında doğrultmaq məqsədi ilə Naxçıvanı və İrəvanı türk qoşunlarından azad etmək üçün hərbi əməliyyata başladı. Lakin II Təhmasib məqsədine nail ola bilmədi; döyüş yenə də məğlubiyətlə nəticeləndi. II Təhmasib sülh istəməyə məcbur oldu. Türkiyə dərhal öz razılığını bildirdi. Beləliklə, 1732-ci il yanvar ayının 16-da Kırmanşah şəhərində İranla Türkiye arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə bir sıra şəhərlər yanaşı, Naxçıvan da Türkiyə-

nin işgal zonasına daxil oldu. Üsyani yatırıldıdan sonra Xorasandan qayıdan Nadirqulu xan yerli saray əyanlarının iştirakı ilə II Şah Təhmasibi taxtdan salıb, onun səkkiz aylıq körpə oğlunu formal olaraq şah elan etdi. Əslində isə, özü azyaşlı şahın qəyyumu kimi, faktiki olaraq İranın vahid hakimi oldu.

Nadirqulu xan ilk növbədə 1732-ci ildə Osmanlı Türkiyesi ilə II Şah Təhmasibin bağladığı müqavilənin şartlarını pozaraq 1723-cü ildən bəri osmanlılar tərəfindən işgal edilmiş erazilərin geri qaytarılmasını tələb etdi. Lakin Türkiyə sultani bu tələbi redd etdi. Belə olduqda Türkiyə ilə İran arasında hərbi əməliyyat bərpa olundu. Ciddi zorbolərə məruz qalan türk əsgərləri zəbt etdikləri Azərbaycan ərazisindən tədricən geri çekilməyə məcbur oldular.

1736-ci ildə azyaşlı III Şah Abbas müəmmalı şəkildə həlak oldu. Beləliklə, Səfəvilər sülalesinə son qoyuldu və hakimiyyəti ələ almaq üçün Nadirqulu xanın qarşısında maneq qalmadı.

1736-ci ildə Nadirqulu xanın tacqoyma mərasimi keçirildi. O, İran şahı elan edildikdən sonra dövlətin idarə olunmasına və inzibati quruluşunda ciddi dəyişikliklər apardı. Nadir şah Səfəvi inzibati-ərazi bölgülərini – bəylərbeyilikləri ləğv etdi. Azərbaycan ərazisində Şirvan, Qarabağ (Gəncə), Təbriz və Cuxur-Sədd bəylərbeyiliklərini ləğv edib, vahid Azərbaycan vilayəti adı altında bir mərkəzdə – Təbriz ətrafında birləşdirdi. Şah vilayətin idarəsini qardaşı İbrahim xana həvalə etdi. Bundan əlavə her yerde yerli hakimlər Nadir şahın yaxın adamları ilə əvəz olundu.

Nadir şahın tacqoyma mərasiminin iştirakçısı katolikos Abram Kreatsi bu məsələ ilə əlaqədar yazmışdı: "Nadir şah öz qardaşını rəis və sərdar, yeni Azərbaycanın sərəskəri təyin etdi. Naxçıvanı, Şirvanı, bütün Ararat vilayətini, Gürcüstanın idarəsini qardaşına tapşırmaqla onu bəylərbeyi kimi bütün digər xanların başçısı təyin etdi"¹.

Hakimiyyətinin ilk gündündə Nadir şahın əmri ilə şəhərlərin hamisində dövlətin mədaxiline nəzarət etmək üçün üç nəfer mirzə – vəkil təyin edildi. Birinci mirzə – vəkil digər iki nəferin razılığı ilə dövlətin mədaxiline, məxaricinə, maliyyə işlərinə rəhbərliyi həyata keçirirdi. İkinci şəxs mədaxilin və məxaricin siyahısına nəzarət etməklə, həmin sənədi özündə saxlamalı idi. Üçüncü isə müstövfi adlanırdı ki, o da bütün hesabların düzgünlüğünə nəzarət edirdi. Nadir

¹ Абрам Кратци. Повествование. Ереван, 1973, стр. 244.

şahın bu yeni qaydalarında məqsədi bir tərəfdən vergilərin yiğilması sahəsində intizamı artırmaq idisə, digər tərəfdən feodal istismarını gücləndirməkden ibarət idi. Bu yeni qaydalar neticosunda mərkəzde və elecə də əyalət, şəhər və kəndlərdə achiq və bahalıq daha da artırdı.

Nadir şahın siyasetinin məntiqi neticəsi idi ki, bir çox şəhərlərdə, kəndlərde və ətraf yerlərdə, o cümlədən Muğanda, Təbrizdə, Gəncədə, Qazaxda, Loridə, Gürcüstanda, Göyçə sahillərində, Qafanda, Naxçıvanda, İrəvanda achiq və bahalıq baş alıb gedirdi.

Nadir şah vergilərin toplanmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Bu sahədə ən kiçik qüsura yol vermiş adamı ciddi cəza gözləyirdi. Bozən şahın belə hərəkətlərinə laqcyd yanaşan məmurlar gelir əldə etmək-dən savayı heç bir şey haqqında fikirləşmirdilər. Bu cəhətdən Naxçıvan hakimi Mirzə Rzanın hərəkətlərini misal göstərmək olar. Məmələrin verdiyi məlumatə görə, erməni katolikosu Abram Kretatsi Muğan qurultayından sonra Nadir şahın hüzurunda Mirzə Rzanın hərəkətlərini ifşa edərək demişdi: “Sən Naxçıvan torpağını məhv etmiş, rəiyyətlərdə mal-dövlət qoymamışan... sən hazırda Naxçıvan vilayətində 1000 türən rüşvət almışın. Əgər şah əmr etsə, mon səndən hesabat tələb edərəm, çünki rəiyyətlərin pulu ya onlara qaytarılmalıdır, ya da şaha verilməlidir. Nə üçün sen o pulları mənimsemisən?”

Mirzə Rza həqiqətən Naxçıvanda özbaşınlıq edirdi. O, 82 kənd-dən vergi yiğdiyi halda, yalnız 32 kəndin 700 türən həcmində vergisi-ni xozinəye vermişdi. Nadir şah ona üç gün müddətində bütün vergi-lerin xəzinəyə təhvil verilməsini əmr etmişdi. Bununla kifayətlənməyən şah ona cəza verdikdən sonra vezifədən kənarlaşdırılmışdı.

Nadir şahın daxili siyaseti təbii olaraq, geniş xalq kütłələrinin nifretinə sebəb oldu. Azorbaycanın başqa yerlərinde olduğu kimi, Naxçıvanda da əhali ikiqat zülm altında inleyirdi. Şəhərliləri və kəndliləri bir tərəfdən yerli feodallar, digər tərəfdən xarici işgalçilar soyurdular. Məhz buna görə idi ki, yerli əhalinin bir hissəsi feodal istismarından yayınmaq məqsədilə doğma yurdlarını tərk edərək əlçatmaz yerlərdə sığınacaq tapırıldılar. Naxçıvan bölgəsində Kəngərli tayfasının bəzi nümayəndələri mərkəzə tabe olmadıqları üçün şah tərəfindən uzaq yerlərə – Əfqanistana köçürüldülər. Kəngərli-lərin tabesizliyi Nadir şahda şübhə oyadığı üçün bu tayfaya o qədər də etibar etməyib, başqa yerlərdən fərqli olaraq, Naxçıvan əyalətini idarə etmək üçün buraya həmin tayfadan iki hakim təyin etdi: birinci

hakim-e ölkə-yi Naxçıvan (Naxçıvan ölkəsinin hakimi), ikincisi hakim-e tümən-e Naxçıvan və ya kəngərli tayfa başçısı və süvari bölməsinin rəisi. Onlardan başqa Naxçıvan ölkəsinin idarəsində vəkillər və tayfa ağısaqqalları da iştirak edirdilər. Arxiv sənədlərində məlum olur ki, bu dövrə Naxçıvan ölkəsində kəngərli tayfasının aşağıdakı qolları məşhur idi: Qızılılı, Sarbanlar, Ağabeyli, Qaradolaq, Əlixanlı, Qaraxanbəyli, Qarabağlar və b. Yeri gəlmışkən onu da qeyd edək ki, Nadir şah hələ hakimiyət başına gəlməzdən əvvəl, sərkərdə olduğu zaman da kəngərli tayfasının nüfuzlu nümayəndələrinə şübhə ilə baxırdı. Tesadüfi deyildir ki, Nadir 1736-cı ildə Muğanda tacqoyma mərasimini keçirərək orada tayfa başçısı Veliqulu xan Kəngərli yox, Muğan qurultayında Naxçıvanın nümayəndəsi kimi İrəndən göndərilmiş, özünün qəddarlığı ilə seçilən Mirzə Rza iştirak etmişdi. Mirzə Rza Nadir şah tərəfindən cozalandırdıqdan sonra bir daha Naxçıvana qayıtmadı. Böyük miqdarda rüşvət alan şahın qardaşı İbrahim xan onu gizlətdi.

Naxçıvan ölkəsinin müvəqqəti hakimi Ağa Hesən təyin olundu. Lakin o da yerli əhali ilə rəftarında fərqlənəmedi. Ağa Hesənin zülmündə cana gəlmış yerli əhali silaha əl atmağa məcbur olurdu. Həmin hadisəni qələmə alan salnaməçi bu barədə belə yazmışdır: “...ölke dilənçi vəziyyətinə düşmüdü. Valideynlər öz uşaqlarını satmağa məcbur olurdular. Lakin alici tapılmırdı. Beziləri hətta arvadını, oğlunu və qızlarını qoyub başqa ölkələrə qaçırdılar... Nadir şah uşaqları qul edib satırdı”.

Nadir şah baş vermiş üsyənləri çox qəddarlıqla yatırırdı. Tarixi ədəbiyyatda Cənubi Qafqazda Nadir şahın siyasetinə qarşı baş vermiş kütləvi çıxışlar haqqında geniş məlumat vardır. Naxçıvanda baş vermiş bu çıxışlar haqqında son zamanlar Moskvada nəşr olunmuş bir əsərdə belə bir yazı verilmişdir: “Nadir çox qəddarlıqla üsyəni yatırırdı. O, İrəvan xanına tapşırı ki, Naxçıvanda əhalinin ohval-nuhiyəsini öyrənsin. Bu məqsədlə o, yərlilərdən 33 nəfərlə səhbet apararkən çox hiyləgərliliklə öyrənib ki, onlar azadlıq barədə düşünmürələr və bu haqda o, Nadir şaha xəbər vermişdi. Nadir şah əmr etmişdi ki, onun siyasetindən narazı olanların gözləri çıxarılsın və əmlakları müsadiro edilsin. Bəzi imkanlı şəxslər iranlı sərbazlara pul verməklə bir gözlərini saxlamışdır”. Göz çıxarmaq Nadir şahın on “sevimli” cəzası idi. O hətta şübhələndiyi doğma oğlunun da gözlerini çıxartmışdı.

Lakin güclü təqiblərə baxmayaraq xalqın nərazılığı artmaqdə davam edirdi. Ağır istismar ölkədə silahlı üşyanlara getirib çıxarırdı. 1743-cü ilde Şirvanda baş vermiş üşyan yatırıldıqdan sonra, 1746-1747-ci illərdə Azərbaycanı, Gürcüstanı yeni üşyanlar bürdü.

1747-ci il mart ayının 15-də Rusiyanın İrandakı səfiri M.M.Qolitsin yazırıdı: “İndiki zamanda İran əyalətlərinin hamisində qorxulu vəziyyət yaranmışdır. Gəncədə, İrəvanda, Naxçıvanda, Tiflisdə əhalı pul cərimolərindən cana gəlmış, kiçikdən böyüyədək, hətta yerli hakimlər qiyam qaldırır, var-dövlətləri və mal-qarası ilə dağlara çekilirlər”¹. Kim bilir Əfşar zadəganları tərəfindən sarayda töredilmiş sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürülməsəydi xalqın taleyi necə olacaqdı.

1747-ci ildə Nadir şahın dövləti süquta uğradıqdan sonra kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan yerli feodallara arxalanıb, Ağa Həsəni hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranan 18 xanlıqdan biri də Naxçıvan xanlığı oldu.

XANLIĞIN SOSİAL-İQTİSADİ VƏZİYYƏTİ (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I rübü)

Azərbaycanın gözəl gülşərindən biri olan Naxçıvan diyan təbii servətinin zənginliyi ilə hələ qədimdən geniş şöhrət tapmışdı. Uca dağlar, əlçatmaz qayalar, otlaqlarla zəngin vadilər və dərələr, coşqun dağ çayları, gümüşü bulaqlar, min bir xəstəliyin darmanı olan mineral sular ona xüsusi gözəllik verir.

Zəngəzur kəndindən başlamış Araz çayı vadisinə qədər uzanan geniş ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı, Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Dağlar xanlığı sanki qala kimi əhatə etmişdi. Belə ki, şimal-qərbən Dərəloyəz dağları, cənub-şorqdan İlənlıdağ, şimal-qərbən isə uzaqdan görünən Böyük və Kiçik Ağrı dağları Naxçıvan xanlığının sərhədləri boyu ucalırdı. Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsorhəd idi.

Qarababaçay adı ilə məşhur olan çay öz mənbəyini Zəngəzur sərhədindəki Salvartı dağlarından götürür. Bu çay Naxçıvan düzənliliyi ilə uzanıb Naxçıvan şəhəri yaxınlığından axlığından Naxçıvan çayı adlanır və Araza töküür. XIX əsrin əvvəllərində Abbasabad qalası bu çayın töküldüyü yerdə tikilmişdi.

Naxçıvan xanlığı ərazisində çox da böyük olmayan üç çay axırdı: Naxçıvan çayı, Əlince çayı və Gilançay. Bunlardan başqa da dörd kiçik çay vardı: Urluşçay, Vənəndçay, Nukədiçay və Ordubad çayı. Bu çayların otrafında yaşayan əhali su cəhətdən korluq çəkmirdi. Lakin yay aylarında çayların suyu azaldığından və hətta tamam quruduğundan əkinlər çox vaxt sudan korluq çəkirdi.

Naxçıvan xanlığının relyefi, təbii-coğrafi şəraitini əhalinin təsərrüfat hayatında, məşguliyyətində və bütövlükdə ictimai həyatında həllədici rol oynadığı üçün bu məsələlərin də tedqiqi müəyyən əhemmiliyət kəsb edir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, coğrafi şərait ictimai inkişafda həllədici rol oynamasa da, cəmiyyətin inkişafını sürətləndirə və ya ləngidə bilir.

Naxçıvan xanlığında əhalinin nisbətən sıxlıq təşkil etdiyi yerləri üç qrupa bölmək olar: birinci qrupa Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla Naxçıvan çayının mənsəbinə doğru uzanan orası; ikinci qrupa daxil

¹ Ф.М.Алиев. Ширванское восстание 1743 г. Изв. АН Азерб.CCP, 1967.

olan ərazi Culfadan başlayaraq, Ordubaddan keçməkə Gilançay boyunca davam edərək Mehri istiqamətinə qədər gəlib çatırdı. Üçüncü qrupa isə əhalisi nisbətən az olan ərazi – Əlincə çayı boyunca uzanan sahə daxil idi. Naxçıvan xanlığının qalan ərazisi məşəsiz, hər cür bitkidən məhrum və susuz yerler idi.

Rus tarixçisi S.P.Zelinski Naxçıvan xanlığının xarici görünüşünü təsvir edərək yazırıdı: “Susuz şoran çölier, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerleri, təsəvvüredilməz düzənliliklər, səs-küülü saysız-hesabsız vadilər ve dərələrdən axan və yayda tamamilə quruyan dağ selləri bu uzaq güşənin xarici aləmini özündə eks edir”¹.

Naxçıvan xanlığının hava şəraiti də müxtəlif idi. Xanlığın şimalında soyuqlar tügyan etdiyi halda, Araz çayı boyunda günəşin yandırıcı şüaları təsərrüfatın normal inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Bütün Araz vadisi Naxçıvan və Ordubada qədər ölü bir sahəni xatırladırdı. Lakin təbii hadisələr xanlıqdə təsərrüfatın inkişafına mane olan əsas amil deyildi. Bu sahədə obyektiv səbəblər daha çox özümü göstərirdi.

Tədqiq edilən dövrde Naxçıvan xanlığında əhomiyyətli siyasi hadisələr baş vermişdi. Belə ki, feodal mühəribələri, xarici düşmənlərə qarşı mübarizə, daxili saray çekişmələri xanlığın iqtisadi inkişafını ləngidən əsas amillərdən idi.

Deyilənlərə birinci (1804-1813) və ikinci (1826-1828) Rusiya-İran mühəribələrinin vurduğu ziyanlar da olavo cdilsə, Naxçıvan xanlığının iqtisadi inkişaf sahəsində nə kimi çətinliklərlə rastlaşdığını təsəvvür etmək olar. Bu hadisələr nəinki Naxçıvan xanlığında iqtisadi inkişafa mane olurdu, hətta Naxçıvan xanlığının ərazi bölgüsündə də tez-tez dəyişikliye məruz qalmاسına getirib çıxarırdı. Məlum olduğu kimi, 1797-ci ilə qədər Naxçıvan xanlığı müstəqil dövlət qurumu idi. Bu dövrde xanlığın ali hakimi xan özü idi ki, qalan feodalların hamısı ona tabe idilər. Ona görə də bürokratik qanunvericilik aparatı tamamilə xanın əlində cəmləşmişdi. Xan “...xanlığı öz mülkiyyəti kimi idarə edirdi”. Lakin İran hakimiyyəti dövründə (1797-1828) xanlığın idarə olunmasında tamamilə başqa vəziyyət yarandı. Naxçıvan xanlığı Cənubi Azərbaycanın tərkibinə daxil edildi. Şahzadə Abbas Mirzənin Cənubi Azərbaycanı idarə etdiyi zaman

¹ С.П. Зелинский. Три магала (Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский). Географическо-статистическое и сельскохозяйственное описание. “Сборник сведений о Кавказе”, т. VII, Тифлис, 1880.

“başqa xanlıqlarda olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da ilkin ödənci kim daha böyük məbləğdə ödəyirdi, xanlıq da ona verilirdi”¹. Ona görə də xan hakimi mütləq hesab olunurdu. O, yerli idarə orqanlarına istədiyi adamları təyin edə bilir, həm də xanlığı istədiyi kimi idarə edirdi. Naxçıvan xanları vergilerden topladıqları gəlirdən əlavə, eyni zamanda şah tərəfindən de müəyyən məbləğ almağa da nail olurdu. Lakin bəlo güzəştlər xanların hamısı üçün eyni deyildi. Şah vəzifəli şəxslərə çox nadir hallarda xəzinədən maaş verirdi. Naxçıvan xanlarına gəldikdə isə güman etmək olar ki, şah məcburiyyət qarşısında, onları əlde saxlamaq üçün belə bir addim atırmış. Mənbələrdən birində deyilir: “Abbas Mirzə hər dəfə xanı təyin edərkən ona qızıl suyuna çəkilmiş və platinlə bəzədilmiş yehər də bağışlayırdı. Bundan başqa xan şahın iradəsini yerinə yetirirdi, o zaman əlavə olaraq şah hər bayramda ona tezə xələt və qiymətli kemer bağışlayırdı”².

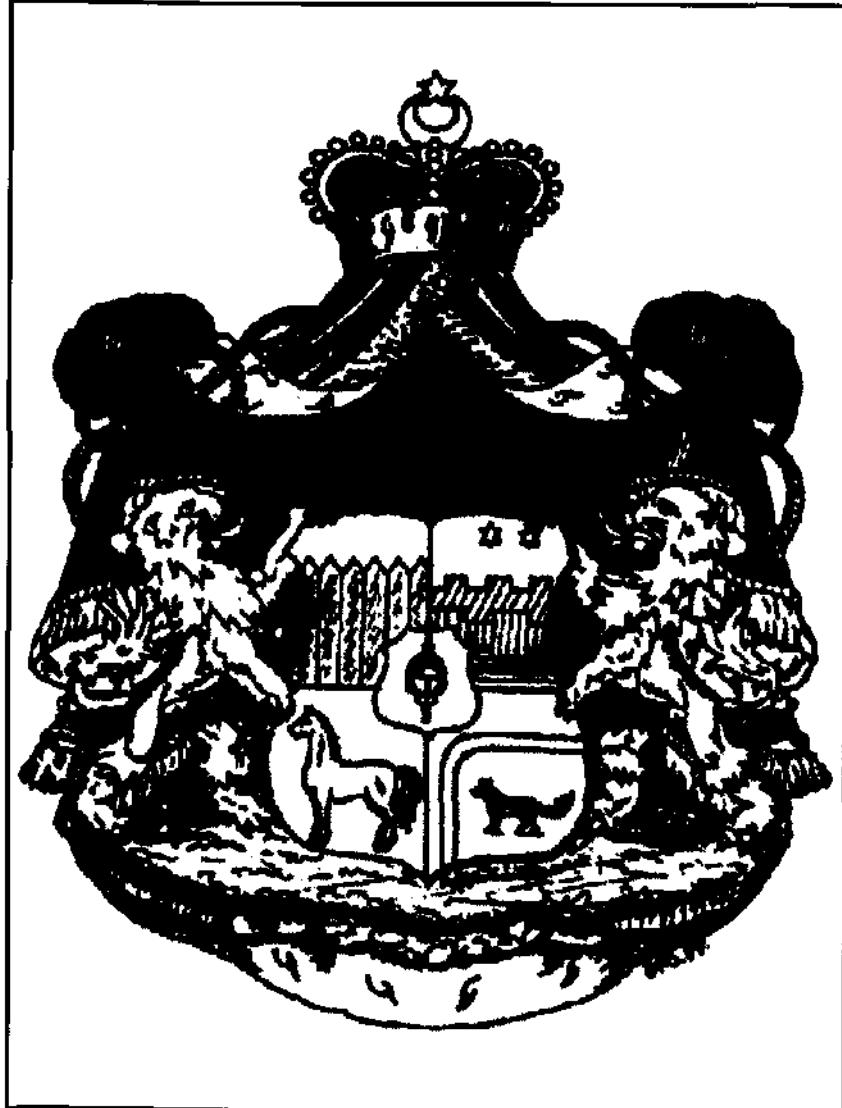
Lakin bununla belə şah və şahzadə Naxçıvan xanlarının hamısından razı deyildi. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Ağa Məhəmməd xan 1797-ci ilde Kəlbəli xanın gözünü çıxardırsa da, Naxçıvan xanlığının taxtında oturanlar İran hökumətini qane etməmiş, nəticədə Kəlbəli xan həmin hadisədən sonra fasilələrlə daha üç dəfə Naxçıvan xanlığına hakim təyin edilmişdi. Bu onu göstərir ki, şah və şahzadə Naxçıvan xanlarına etibar etmirdilər. Ona görə də Naxçıvan xanlığının idarə olunması üçün eksər hallarda yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kəngərli tayfalarından olan iki nəfər feodal təyin olunurdu. Onlardan biri xanlığın iqtisadiyyatını idarə edən əsas sima idi, digəri isə xanlığın qoşunlarına rəhbərlik edir, tayfanın və ordunun rəisi hesab olunurdu. “Xanlığın idarə edilməsi üçün feodallardan biri şah tərəfindən təyin edilirdi və əsas hakim hesab olunurdu, digəri tayfaların rəisi və kəngərli tayfasının vəkili hesab edilirdi. XIX əsrin əvvellərində Naxçıvanın əsas hakimi Kəlbəli xan, tayfanın rəisi isə Lütfəli Sultan idi”³.

İran tərəfindən işgal edilməzdən əvvəl (1797), Naxçıvan xanlığı inzibati cəhətdən mahallara bölünmüdü. Xanlığın mərkəzi şəhəri Naxçıvan idi. Xanlığın paytaxtında digər məmurlar da yaşayırırdılar. İran hakimiyyəti illərində (1797-1828) buranın idarə olunmasını

¹ Статистическое описание Нахичеванской правилии, стр. 51.

² Yenə orada, səh. 52.

³ Нахичеванские рукописные документы, стр. 10.

Naxçıvan xanlarının gerbi.
"Qafqaz gerbləri toplusu". Moskva. 2000.

Naxçıvan xanlığı XVIII əsrin II yarısında.

asanlaşdırmaq məqsədilə Cənubi Azərbaycana hakim təyin edilmiş şahzadə Abbas Mirzə Naxçıvan xanlığını Naxçıvan və Ordubad dairələrinə bölmüşdü. Həmin dairələr isə öz növbəsində mahallara bölünürdü. Naxçıvan dairəsinə Əlincə, Xok və Dəreləyəz mahalları daxil edilmişdi. Ordubad dairəsi isə bu mahallardan ibaret idi: Ordubad, Əylis, Dəstə Çalanapek və Bolləv.

Naxçıvan xanlığında bəzi hallarda ərazi-inzibati bölgüsündə dəyişiklik aparılsa da, xan memurlarının idarəcilikdə olan imtiyazları əvvəlki dövrde olduğu kimi qalırdı.

Naxçıvan xanlığında əsas vezifelərdən biri mahalları idarə edən mirzəbəyilər idilər. Onların əsas vezifəsi kənd təsərrüfatı məsələləri və əhalidən vergilərin yiğilması ilə əlaqədar xanın əmrlərini yerinə yctirməkdən ibarət idi. Onlar xanın əmrinə alan kimi öz mahallalarında olan kəndliləri bir yere yiğir və onların arasında vezifə bölgüsü aparırdılar. Onlar kəndlilərdən lazımlı olan hər şeyi alırdılar. Belə ki, "kənd təsərrüfatı işlərinə rəhbərlik etdikləri üçün aldıqları maaşdan başqa hər il 20 tūməndən 50 tūmənə qədər pul və 5 xalvardan 10 xalvara qədər taxıl, habelə toy mərasimləri dövründə isə müxtəlif hədiyyələr alırdılar"¹.

Mahallar kəndxudalar torofindən idarə olunan kəndlərə bölnürdü. Kəndxudaları kənd icması seçirdi. Seçilmiş kəndxudalar xan tərefindən təsdiq edildikləri üçün həmişə ona minnətdar olardılar. Kəndxudalardan baş vermiş hadisə və yeniliklər haqqında yazılı iltizam alırdılar. Bu, əsas etibarilə yerlərdə yeni işçi qüvvəsinin peydə olması və yaşına görə vergi verən gənclərin siyahıya alınması ilə əlaqədar idi. Əger bu və ya digər şəxsi işlətmək halları müşahidə edilirdi, o zaman kəndxuda gümüş pulla yüz manatdan iki yüz manata qədər cərimə vərməli idi. Bəzi hallarda kəndxudalar yol verdikləri günaha görə fələqqə cəzasına da məruz qalırdılar. Xanlıqdə polis idarəsi iki nəfərə etibar edildi. Onlardan biri dərgə, ikinci isə əsasbaşı adlanırdı. Dərgələrə yüzbaşılıq və onbaşılıq tabe idilər. Dərgələr qayda-qanun yaradır, xüsusilə bazarlara nozarət edirdilər. Belə ki, bazarlarda qiymətləri təyin edir və baş vermiş mübahisələri yoluna qoyurdular. Dərgələrə xan tərefindən maaş verilmirdi. Maaşın əvəzində onlara hər dükandan ayda gümüş pulla 15 qəpik almağa icazə veriliirdi. Dərgələr ərzaq məhsullarını bazardan pulsuz

¹ Нахичеванские рукописные документы, стр. 53.

alırdılar. Dərgələrin vezifəsi tokco bazarı intizama salmaqla bitmirdi. Dərgələrin təsir dairəsi daha geniş idi. Ona görə də onlar imtiyazlarından özləri üçün istifadə edirdilər. Şəriət qanunlarının yerinə yetirilməsinə nezəret etdiklori üçün onlara qeyri-məhdud imtiyazlar da verilirdi. Əger kimse zorakılıq, ədalətsizlik və ya oxlaqsızlıqda təqsirləndirilsəydi, dərgaya icazə veriliirdi ki, həmin adamı istədiyi şəkildə cəzalandırsın və ya ondan cərimə alsın.

Diger polis reisinin – əsasbaşının vezifəsinə şəherin və bazarın gecə vaxtı qorunması daxil idi. Əsasbaşı da maaş əvəzinə hər dükandan ayda gümüş pulla 15 qəpik almaq hüququna malik idi. Həmin pulla, o həm də köməkçiləri olan gözətçiləri maddi cehətdən təmin edirdi. XIX əsr tədqiqatçısı S.Yegiazarov yazırkı ki, muzdla tutulmuş gözətçilər gecələr sakitliyi qorumaq üçün həm şəxşən, həm də əmlakları ilə cavabdeh idilər.

Xan özünün mülki və polis işlərini eşikağası vasitəsilə həyata keçirirdi. Eşikağası xanın ən yaxın köməkçisi idi. Xanın yanına bu və ya digər məsələnin həlli üçün gölənləri əvvəlcə eşikağası qəbul edir və məsləhət bildikdə onları xanın yanına aparırı. Eşikağası mirbölüklerin, kəndxudaların və məliklərin də xanın hüzuruna buraxılıb-buraxılmamasını həll edirdi. Onların ekseriyəti, əsasən, kəndlərdə baş vermiş hadisələr və yaxud vergilərin toplanmasının vəziyyəti barədə məlumat vermək üçün şəhərə gəldilər.

Vəzifəli şəxslər içərisində mirabların da özünəməxsus yeri var idi. Belə ki, onlar həm şəhərdə, həm də kəndlərdə suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edirdilər. Mirablar maaş əvəzinə sudan istifadə edənlərdən 15 batman taxıl və ya yarım batman pambıq alırdılar. Əldə edilən məlumatdan aydın olur ki, Naxçıvan çayından çəkilən arxin suyundan istifadə edən ətraf kəndlərin əhalisi miraba "hədiyyə" kimi ya heyvan, ya taxıl və yaxud başqa məhsullar verirdilər.

Tədqiq olunan dövrə Naxçıvan xanlığının iqtisadiyyatı üçün natural təsərrüfat xüsusi xarakterik idi. Başqa Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi burada da həllədici amil feodal istehsal üsulu idi. Naxçıvan xanlığında iqtisadiyyatın əsasını heyvandarlıq və əkinçilik təşkil edirdi; osas istehsal vasitəsi torpaq idi. Şərqi müsəlman ölkələrinde olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında da beş növ torpaq mülkiyyəti mövcud idi:

1. *Dövlət (xəzina) torpaqları*. Belə torpaq mülkiyyəti *divani* adlanırdı. Lakin əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq XVIII əsrin ikinci

yarısında Azərbaycan xanlıqlarında dövlət torpaqları tədricən əvvəlki əhəmiyyətini itirərək bir növ xanın şəxsi mülkiyyətinə çevrilmişdi. İ.P.Petușevski Azərbaycanda feodal münasibətlərini öyrənərək belə qənaətə gəlmışdır ki, XVIII əsrin ikinci yarısında dövlət torpaqları ilə xan ailəsinin torpaqları birləşdirilib vəhdət təşkil etmiş və beləliklə də "... şəxsi torpaq sahibliyi divan torpaqları hesabına artmışdır"¹. Bu torpaqlar xanın və xan ailəsi üzvlərinin varlanmasına şərait yaradırdı. Əksər hallarda divan torpaqları xanın razılığı ilə hər hansı şəxsə bu və ya digər xidmətinə görə tiyul hüququnda istifadəyə verilirdi.

Tiyul hüququ Naxçıvan xanlığında təkcə kənd yerlərinə deyil, həmçinin şəhərə də şamil edilirdi. Torpaqdan tiyul hüququ əsasında istifadə edən şəxs *tiyuldar* adlanırdı. Tiyuldar ona verilmiş torpaqlardan və sahələrdən öz şəxsi mülkiyyəti kimi istifadə edirdi. Tiyul torpaq sahələri tiyuldar vəfat etdikdən sonra yenidən xəzinəyə qaytarılırdı. Bu o demək idi ki, tiyul hüququ nəsildən-nəslə keçmirdi. Lakin verilen torpaqdan toplanılan vergiləre tam sahib olmaqdə ona mane olmurdu. Tiyuldar əldə edilmiş mehsulun müəyyən hissəsini xəzinəyə göndərməli idi. Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında əkin sahələrindən əldə edilən mehsuldan alınan vergi *bəhrə* adlanırdı. Bəhrə tiyul torpaqlarında toplanılan mehsulun onda üç hissəsini təşkil edirdi.

2. Xan ailəsinə məxsus torpaq sahələri *xalisə* adlanırdı. Öyrəndiyimiz dövrde faktiki olaraq həmin torpaqlar nominal xarakter daşıyırırdı.

3. *Mülk torpaqları*. Aypı-ayp feodallara – mülkədarlara məxsus torpaq sahələri belə adlanırdı. Mülk şəxsi mülkiyyət olmaq etibarilə satılık da bilərdi, nəsildən-nəslə keçə də bilərdi.

4. Məscidlərin, pirlərin və bu kimi dini ocaqların ixtiyarında olan torpaqlar *vəqf* adı ilə məşhur idi.

5. Kənd icmasına məxsus torpaq sahələri *camaat torpağı* adlandırılırdı.

Kənd təsərrüfatının, xüsusilə əkinçiliyin vəziyyəti barədə ümumi təsəvvür yaratmaqdən ötrü, hər şeydən əvvəl, xanlıqda əkinçiliyə

yararlı torpaq sahəleri müəyyenləşdirilməlidir. Lakin təessüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın başqa xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığının torpaq sahələri barədə dəqiq məlumat yoxdur. Naxçıvan ölkəsinin tədqiqatçılarından K.N.Nikitin bu məsələyə toxunaraq yazar ki, xanlığın torpaqlarının beşdə bir hissəsi becərilmirdi. O, torpaqların becərilməməsi səbəbini suyun çatışmaması ilə izah edir.

Təkçə bunu demək kifayətdir ki, Şah taxtından Araz çayına qədər və Naxçıvan çayının yuxarı axarından Culfa yaxınlığından Culfaya qədər nə bir çay, nə də bir arx var idi. K.N.Nikitinin yazdığı kimi, bu torpaqlar yararsız olduğu üçün yox, su çatışmadığı üçün becərilmirdi. Lakin torpaqların becərilməməsi səbəbini təkçə bununla izah etmək olmaz. Başqa səbəblər də vardır: ilk növbədə qeyd etmek lazımdır ki, xanlığın ərazi-sinin müəyyən hissəsini dağlıq təşkil etdiyinə görə, kəndlilər feodal tərəfindən verilmiş hər qarış torpağı təbiətlə mübarizə şəraitində becərməli olurdu. İkinci, unudulmamalıdır ki, əhalinin müoyyən hissəsi yarımköçəri həyat tərzini keçirdiyindən, torpaqların bəcorılması ilə demək olar ki, məşgul olmurdu.

XVIII əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqatçılarından V.N.Leviatov yazar ki, yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa köçən maldarlar bütün dövrlərdə oturaq həyat sürən əhalinin bir növ bedbextlik gətirirdilər. Belə ki, yaylağa gedərkən və ya yaylaqdan qayıdarkən elatlar yolların üstündə olan bağları və əkinləri məhv edir, yeri geldikdə kəndləri də tələyirdilər. Maldarlar arasında oturaq əhaliyə nisboton daha çox oğrular və talançılar əməle gelirdi ki, onlar da öz hərəkətləri ilə oturaq əhali içərisində qorxu və həyəcan yaradır, onlarda sabaha inam qoymurdular. Ona görə də bu hadisələr ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətinə pis təsir edirdi.

Dağ kəndlərində yaşayan əhalinin əsas məşguliyyəti maldarlıq idi. Düzen yerlərdə isə maldarlıq əhalinin ikinci məşguliyyəti hesab olunurdu. Naxçıvan xanlığında feodal təsərrüfatının iki müxtəlif iqtisadi forması – oturaq əkinçilik və yarımköçəri maldarlıq səciyyəvi idi, bu da kəndlilərdən çoxlu vergilərin alınmasına getirib çıxarırdı.

Kəndlilərdən alınan vergilərin sayı və miqdarı müxtəlif idi. Vergilərin müxtəlifliyi, ilk növbədə, iqlim şəraitindən və tez-tez baş verən feodal ara mühəribələrinin vurduğu zərərdən asılı idi. Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın bütün xanlıqları çox ağır siyasi şəraitlə qarşılaşırırdılar. Tez-tez baş verən hərbi yürüşlər, saray çevrilişləri kəndli təsərrüfatına da ağır zərba

¹ И.П.Петрушевский. Персидские официальные документы начала XIX в. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане. "Проблемы источниковедения", т. III, 1940, стр. 34.

endirirdi. Belə bir şoraitdə feodallar ister-istemez yaşayış mənboyı olan kəndli əməyini qorumağa məcbur idilər.

Xanların belə yumşaqlığı feodal istismarının ağırlığını heç do yüngüllesdirmirdi. Kəndlilər – rəiyyətlor, rəncbərlər və elatlar qoyulan vergiləri vermeye məcbur idilər.

Rəiyyətlor kənd icması tərəfindən ayrılmış torpağı becerir və əldə etdiyi məhsulun onda birindən beşdə bir hissəsinə qədərini ona vermeye məcbur olurdular.

Rəiyyətlor nəinki torpaqların becerilməsi ilə məşğul olur, həm də feodal torpaqlarında bir sıra tikintilərdə işləyirdilər. Rəiyyət feodal-dan aldığı əmək alətləri, toxum və s. üçün də əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini ona vermeye məcbur olurdu.

Kəndlilərə hüquqi cəhətdən becerikləri feodal torpaqlarını atıb başqa yerlərə getməye icazə verilirdi. Lakin təcrübədə çox nadir hallarda bu cür köcmələr baş tuturdu. Belə hallar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırdı ki, bu da rəiyyətlerin könüllü şəkildə köcmələrinə imkan vermirdi; köcməzdən əvvəl rəiyyət öhdəsinə düşən bütün işlərin başa çatmasını gözləməli, torpaqla bağlı bütün mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli, başqa bir yere köçəcəyi baredə əvvəlcədon feodala xəbər verməli, öz borclarını və vergiləri vaxtında ödəməli idi.

Beləliklə, yuxarıda deyilenlərdən aydın olur ki, faktiki olaraq şəriət tərəfindən kəndlilərin şəxsi azadlığı nəzərdə tutulsa da əslində feodal torpağına təhkim olunurdular. Kəndlilərin hüquqi cəhətdən torpağa təhkim olunmaları rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmasa da əslində rəiyyətlerin taleyi xanlar həll edir, torpaqlarla birlikdə roiyatlırlar de böylərin ixtiyarına verilirdi.

Rəncber qrupuna məxsus kəndlilər daha ağır vəziyyətdə yaşayır-dilar. Nə torpağı, nə də əmək aləti olmayan rəncbərlər xan, sultan, məlik, bəy və digər feodal torpaqlarında işləyir və əldə edilmiş məhsulun adəten üçdə bir hissəsini alırlılar. Torpaqdan məhrum rəncbərlər faktiki olaraq bir qarın çörəkdən ötrü öz əməklərini satmağa məcbur idilər. Rəncbərlərin əmeyindən nisbətən ağır işlərdə – çəltikçilikdə, pambıqçılıqda və ipakçılıkla bağlı təsərrüfat işlərində istifadə edilirdi. Əslində rəncbərlər üzərində feodal hüququ heç nə ilə məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, feodal rəiyyətdən fərqli olaraq rəncbəri torpaqla birlikdə istədiyi adamlara, xüsusilə vəzifə sahiblərinə həmişəlik vere bilərdi. Bəzən bu və ya digər vəzifəli şəxs xidmətdən

getdikdən sonra onun ixtiyarındaki rəncbərlər həmin vəzifəyə yeni təyin edilmiş şəxsə verilirdi.

Rəncbərlər müxtəlif vergiləri ödəməklə yanaşı, həm də torpağı şumlama, möhsul yiğmali və digər işləri yerinə yetirməli, hemçinin çəltik plantasiyalarını becərməli, çəltiklikləri artırmalı, təsərrüfat üçün ağac məməlatları hazırlamalı, odun gətirməli və kənd təsərrüfatı möhsullarını lazımi yere çatdırılmalı idilər.

Rəncbərlərin çoxalmasına bir sıra amillər təsir göstərirdi. Bəzi hallarda aclişa məruz qalan və iflasa uğrayan rəiyyət özünün kiçik torpaq sahəsini satmağa məcbur olurdu. Beləliklə, rəiyyət hesab olunan kəndli rəncbərə çevrilirdi. Bəzən başqa ölkələrdən və xanlıqlardan köçmüş maldarlar və ya qaçqın kəndlilər də rəncbəre çevrilirdilər.

Bəzi hallarda xanlar münbit torpağı olan rəiyyətdən torpağı ucuz qiymətə almaqla sabiq torpaq sahibini rəncbəre çevirir və onları öz torpağında işləməye məcbur edirdilər. Son dərəcə az gəlir əldə edən rəncbərlər öz ailələrini dolandırı bilmir və yaranmış vəziyyətdən yaxalarını qurtarmaq üçün yeganə vasitəsini qəçməqda göründürlər.

Kəndlilərin digər qrupu olan elatlar da rəiyyətlor və rəncbərlər kimi müəyyən vergi verməli və mükəlləfiyyət daşımalı idilər. Başqa xanlıqlardan fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında hakim feodallar, xüsusi kəngerli tayfasının nümayəndələri sarayda tutduqları vəzifələrdən sui-istifadə edərək elatları özərinin şəxsi xidmətçilərinə çevirir, onlardan qulam və ya mülazim kimi istifadə edirdilər.

XVIII əsrin 60-cı illorinin sonlarında bu hadisə o qədər adı hala çəvrimişdi ki, hətta elat ağsaqqalları həmin dövrdə müəyyən dərəcədə Naxçıvan xanlığında təsir edə bilən İran hakimi Kərim xan Zəndo yazılı surətdə şikayətlə müraciət etməyə məcbur olmuşdular. Şikayət məktubunda deyilirdi: "Bizim zadəganlar (bəyzadələr) bəzi kəndliləri və elatları apararaq özləri üçün qulamlara çevirirlər. Onlar qoymurlar ki, köçərilər öz peşələri ilə məşğul olsunlar. Heç vaxt görünməyib ki, kəndli qulam olsun. Xahişimiz budur ki, ədalətli fərman verəsiniz ki, bir daha kəndlilər və köçərilər qulamlara və mülazimlərə çəvrilməsinən. Kim nəslen qulamırsa və ya pulla almışsa, yaxud başqa ölkədən gəlmışdırsa qoy o da qulam olsun. Naxçıvan ölkəsində kəndlilər və köçərilər heç zaman qulam olmamışlar və ona görə də onları qulam etmək olmaz".

Kərim xan Zənd Naxçıvan ağsaqqallarının xahişinə eməl etmiş və naxçıvanlılara cavab məktubu göndərmişdi. Əlbettə, başqa cür ola da bilməzdi. Çünkü İranın şimalında və Cənubi Azərbaycanda öz hakimiyyətini gücləndirə bilməmiş Kərim xan Zənd istəmirdi ki, həmin bölgədə narazılıq artırsın, əhali arasında çekişme yaransın. Ona görə de Kərim xan Zənd Naxçıvan ağsaqqallarının şikayət məktublarına yazılı şokildə cavab verməklə ağsaqqallar arasında öz nüfuzunu artırmağa cəhd göstərirdi.

Yuxarıda gösterildiyi kimi, xanlığın təbəələri xəzinə üçün tələb olunan vergiləri məcburi verməli və her cür mükellefiyyəti yerinə yetirməli idilər. Vergi və mükellefiyyətlər kəndlilər kimi şəhər əhalisinə də aid edilirdi. Naxçıvan xanlığında feodal rentası aşağıdakı formada mövcud idi:

Şəxsi vergilər (can vergisi). a) *Baş pulu:* Əsasen 15 yaşına çatmış şəxsden ilde bir dəfə gümüş pulla 1 manat 20 qəpik alınırdı. Bu vergidən heç kəs yayınmasın deyə şəhər və kendlərdə yeni peydə olmuş şəxs haqqında kəndxudalar divana mütləq məlumat verməli idilər. Əks təqdirdə kəndxudanı ciddi cəza gözloyirdi.

b) *Ev pulu (tüstü pulu):* Bu vergi toplanıлarkən evlilerle subaylar arasında heç bir fərq qoyulmurdu. Yalnız qadınlardan və uşaqlardan ev pulu alınmadı. Hər kişiden ilde gümüş pulla 1 manat 20 qəpik, hər evdən isə gümüş pulla 20 manat alınındı.

Torpaqla əlaqədar vergilər. Bu vergi bugda ilə ölçülürdü. Naxçıvan xanlığında bu vergi bəhre adlanırdı. Bəhre taxılçılıqla məşğul olan bütün rəiyyətlər üçün məcburi vergi idi. Naxçıvan xanlığında bəhre o qədər geniş vüsət tapmışdı ki, natura ilə alınan bütün vergilər xalq arasında bəhre adlandırılıldı. Bu vergi, adətən, aşağıdakı şəkildə toplanırdı: məhsul yiğilib qurtardıqdan sonra sahibkarın və ya onun inanılmış adamlarının iştirakı ilə taxıl bölüşdürüldü... Bu bölgü məhsul yiğildiğindən sonra üç gündən gec olmayaraq həyata keçirilməli idi. Əgər kendli sahibkarın mülküն yaxınlığında yaşayırdısa, bəhre üç gündən gec olmayaraq sahibkara çatdırılmalı idi. Əgər sahibkar həmin yerdən uzaqda yaşayırdısa, o zaman bəhre çöl işləri qurtardıqdan sonra ödənilirdi.

“Naxçıvan vilayətinin statistik təsviri” kitabında bəhre barədə dəqiq məlumat verilmişdir. Burada deyilirdi ki, natura halında yalnız taxıldan bəhre alınındı. Hər il məhsul yiğimindən sonra xan öz nökerlərini kəndə göndərirdi ki, yiğilmiş məhsulun miqdarını müəyyənleş-

dirlərin. Heç kimin ixtiyarı yox idi ki, xanın icazəsi olmadan yiğilmiş məhsula sahib çıxısm. Taxılın qiyməti müəyyənleşdirildikdən sonra məhsul aşağıdakı qaydada bölüşdürüldü. Xezinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissesi xanın, qalanı isə torpağı becerənlerin payına düşürdü. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun 1,5 hissəsi mülkedərin, 2 hissəsi xəzinənin, qalan hissəsi torpağı becerənin payına düşürdü. Bəhrənin iki hissəsi bugda ilə, bir hissəsi isə arpa ilə ödənilirdi.

Natura halında toplanan verginin miqdarı bəzən vergi toplayan memurların özbaşınlığından artırılırdı.

Mal-qara üçün vergi (gümüş pulla)

Camış üçün	1 man.
İnək üçün	50 qəp.
Ulaq üçün	50 qəp.
Dişi ulaq üçün	1 man. 20 qəp.
Yük daşıyan at üçün	2 man. 20 qəp.
Dişi at üçün	1 man.

Minik atları heç bir gəlir getirmədiyindən sahibi vergidən azad olunurdu. Taxılın əkilib-becərilməsində iştirak edən öküz və kəllər üçün də vergi alınmadı.

Qoyun sahibi hər baş qoyun üçün bir pənahabad¹ və yaxud 20 qəpik gümüş pul vermelə idi.

İqtisadiyyatının əsas sahəsini maldarlıq təşkil edən xanlıqlarda maldarlar heyvanlarını dövlətə məxsus əmənliklərdə otardıqları üçün xəzinəyə çöpbaşı adlı xüsusi vergi verməli idilər. Maldarlardan eyni zamanda çobanbayı adlanan vergi də toplanırdı. Bu vergi mal-qaranın feodal torpaqlarında otarılması üçün alınındı. Dəqiq məlumatın azlığından Naxçıvan xanlığında çöpbaşı və çobanbayı kimi vergilərin miqdarını müəyyənleştirmək mümkün olmasa da, I.Şopenin XIX əsrin əvvəllərində yazdığı Naxçıvan xanlığına aid əsərində istifadə edərək, bu barədə müəyyən təsəvvür yarada bilərik. I.Şopenin əsərində maldarların həyatı və onların verdikləri vergi barədə bəzi maraqlı dəlillərə də rast gəlirik. Onun yazdıqlarından məlum

¹ Şuşada kosılmış pul vahidi. “Pənahabad”, daha sonra “pənebad” adlandırıldı. Bu pul vahidi bütün xanlıqlarda işlədi.

olur ki, maldarlar müxtəlif vergilərlə yanaşı, hər yüz qoyun ve keçidən xana müəyyən miqdarda pay verməli idilər. Bundan başqa maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verirdilər. İ.Şopenin əsərində oxuyuruq: “...maldarlardan alınan vergilərdən başqa, sərdar öz mal-qarasını saxlamaq üçün də elatlardan yem atırdı”¹. Bundan əlavə, hər bir elat ildə sağılan bir baş qoyuna görə yarım batman yaş, sağılan və sağılmayan qoyunlara görə isə müəyyən miqdarda yun verməli idi².

Yuxarıda gösterilən vergiler Naxçıvan xanlığında yaşayan bütün maldarlara aid edilirdi. Yalnız kəngərli tayfasından olan elatlar bu ödənclərdən azad idilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Müharibə baş verdikdə onlar kəngərli tayfasının süvari dəstələrini təşkil edirdilər. Bu tayfa, əsasən üç vergidən azad edilmişdi: tüstpulu, başpulu və maldarlığa aid vergilər.

Pul ilə ödənilən vergilər. Natural təsərrüfatın hökm sürdürüyü dövrdə Naxçıvan xanlığının rəiyyətləri bəzi vergiləri pulla da ödəyirdilər. Pul ilə vergi, əsasən şəhər əhalisindən alınsa da, kəndlilər də bu vergidən yaxa qurtara bilmirdilər. Pul ilə vergi aşağıda göstərilən hallarda alınırırdı:

1. *Mancanaq pulu* – bu vergi dəzgahlarda ipək toxuyan hər bir sənətkardan alınırırdı.

2. *Toxucu pulu* – bütün il boyu toxuculuqla məşğul olan sənətkar xəzinəyə 4 manat 80 qəpik, yalnız qış aylarında bu sənətlə məşğul olan şəxs isə dövlətə 2 manat 40 qəpik verməli idi. Toxuculuqla qış aylarında əkin sahələrində işləməyən kəndlilər də məşğul olurdular.

3. *Bağ pulu* – həmin vergini şəhərdə və şəhər həndəvərində bağlı olan şəhərlilər verirdilər.

4. *Bayramlıq* – xüsusi ilə Novruz və Qurban bayramları zamanı həm şəhər, həm də kənd əhalisindən alınırırdı.

5. *Toyxərci* – həmin vergi həm xan evində, həm də rəiyyətin evinde toy olarkən xəzinəyə verilirdi.

6. *Dəyirman pulu* – şəhər və kənd əhalisi dəyirmandan istifadə etdiyi üçün 2 tūmən və ya 8 manat pul verməli idi.

¹ И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, стр. 1127.

² Yenə orada.

7. Hamamdan, karvansaradan və dükan binalarından istifadə etmək üçün də müəyyən vergi ödənilirdi.

8. Tacirlər və sənətkarlar xəzinəyə ildə 400 tūmən vergi verməli olurdular.

9. Şəhərdə satmaq üçün mal getiren tacir bütün vergilərlə yanaşı, gözətçi *pulu* da verməli idi.

10. Pambıq, çəltik, dari və digər kənd təsərrüfatı məhsulu satan şəxs də xəzinəyə nağd pul verirdi.

11. Bir xalvar saman üçün gümüş *pulla* 1 manat vergi alınırırdı.

12. Üzüm və meyve bağlarından gümüş *pulla* 6 manat vergi toplanırırdı.

13. Dövlət torpaqlarından otlaq kimi istifadə edən şəxs xəzinəyə ildə 6 manat gümüş pul verməli idi.

Rəiyyət qeyd edilən vergilərlə yanaşı, mükəlləfiyyət də daşimalı idi. Mükəlləfiyyət iki şəkildə olurdu – biyar və əvariz.

Kənd təsərrüfatı vergiləri kəndlilərin dolanışığını xeyli ağırlaşdırırdı. Xarici işgalçılardan və feodal ara müharibələrinin təsərrüfata vurduğu ziyanların kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırmasına baxmayaraq, xanın vergiyiğanları, dargalar və digər məmurlar rəiyyəti vergini qamçı gücü ilə verməyə məcbur edirdilər. Lakin kəndlilər yaşamaq xatirinə ağır işgəncələrə dözür, yeganə yaşayış mənbəyi olan torpaqdan ayrıla bilmirdilər. XVIII əsrin axırındı rübündə kəndlilərin ağır vəziyyətinin şahidi olmuş səyyah Marshal fon Bibertstein yazırırdı: “Aramsız müharibələr və əhalinin narahatlığı əkinçiliyə mənfi təsir göstərsə də, kəndlilər torpaqları becərməyə məcbur olurdular”¹. Kəndlilər əkin dövründə, həmçinin mehsul yığımı zamanı bir sırə çətinliklərə qarşılaşırırdılar; onları hər an xaricdən təhlükə gözlöyirdi. Bəzən hazır məhsul xarici işgalçılara qismət olurdu. Daim gedən müharibələr və soyğunluq kəndliləri həmişə silah saxlamağa məcbur edirdi. Hetta cüt süren, toxum səpən kəndlilər üstlərində xəncər, yaxınlıqda isə silah saxlamağa məcbur olurdular². Torpağın xüsusiyyətinin müxtəlifliyi ilə bağlı Naxçıvan kəndliləri cüt və kotandan istifadə edirdilər. Cütə bir və ya iki öküz qoşaraq, nisbo-

¹ Маршал фон Биберштейн. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с фран. С.Ашурбейли), Научный Архив Ин-та Истории АН, док. 467, стр. 36.

² Yenə orada.

tən yumşaq yerləri, kotanla isə daşlıq yerləri şumlayırdılar. Torpağın suvarılmasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, yalnız düzən olmayan yerlərde kiçik kanallar – arxlar çəkilirdi. Dağlıq hissədə isə əkinçilər əsasən dəməyə əkirdilər. O dövrde cüt əkinçilik üçün əlverişli əmək aləti idi. Cütdən əsasən feodal təsərrüfatlarında istifadə olunurdu.

Cüt ucuz və yüngül əmələ geldiyi üçün kəndlilər tədricən əkinçilikdə cütdən istifadə etməyə başladılar. Lakin Naxçıvan xanlığında kəndlilərin hamısına cütdən istifadə etmek nəsib olmurdı. Dağlıq hissədə isə cütdən və işlek heyvanlardan istifadə etmək mümkün deyildi. Ona görə də kəndlilər yamac hissələrdə torpağı daha primitiv alətlərlə – ketmən və bəllə şumlayırdılar.

Naxçıvan xanlığında əsas kənd təsərrüfatı sahəsi taxılçılıq idi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta bezen maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl əkirdilər.

Naxçıvan diyarında yazılıq və payızlıq taxıl əkildi. Payız əkinin sentyabr ayında başlayır, Novruz bayramından yüz gün keçdikdən sonra, təqribən iyun ayının ortalarında yiğilirdi. Yazlıq buğda isə mart ayının axırında əkilir, payızlıq taxıldan iki həftə sonra yiğilirdi. İşgaldən evvəl Naxçıvan xanlığında yiğilan taxıl təqribən 10 min xalvara bərabər idi.

Çeltik əsasən Naxçıvan mahalında: şəhərdə və Şix Mahmud, Xolili, Kültəpə, Uzunoba, Həsənağa, Didiavar, Nəzərabad, Xalxal, Şahbuz, Qarababa, Cəhri, Təzekond, Nehrəm kəndlərində, Əlinçə mahalında (Əbrəqunis, Culfa, Çəmənlik, Saltaq, Xanağa, Kəşkənd) və Doroləyəzin qərb hissəsində əkilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığında çoltik məhsulu 10 min puda bərabər olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları içerisinde pambıq xüsusi yer tuturdu. Pambıq feodallara daha çox gəlir verirdi. Pambıq Dərələyəzden başqa demək olar ki, bütün mahallarda əkilirdi. Əsasən Naxçıvan mahalında: Yarımca, Şix Mahmud, Xəlili, Kültəpə, Oruc, Uzunoba, Həsənağa, Didavar, Nəzərabad, Əznayird, Süst, Bulqan, Qaraquna, Hasan, Qoşadız, Tunbul, Yamxana, Təzekond, Qızılvəng, Nehrəm kəndlərində; Xok mahalında isə bütün kəndlərdə; Əlinçə mahalının isə Arazin, Əbrəqunis, Culfa və Şüründ kəndlərində əkilirdi.

Kənd təsərrüfatı sahəsində Naxçıvan xanlığı əhalisinin əsas məşğuliyyətlərindən biri də bağçılıq idi. Dağ kəndlərindən başqa digər kəndlərin əhalisi bağçılıqla da məşğul olurdu. Dağ kəndlərində yayın

qısa olması və qışın sərt keçməsi bu kəndlərdə bağçılıqla məşğul olmağa imkan vermirdi. Bağçılığın əsasını meyvəçilik və üzümçülük təşkil edirdi.

Naxçıvan kəndlərinin iqtisadi həyatında bostançılığın da özünməxsus yeri var idi. Bostançılıqla Yarımca, Şix Mahmud, Xəlili, Qulubəydizəsi, Kültəpə, Orudizəsi, Uzunoba, Həsənağa dizesi, Syurab, Didavar, Nəzərabad, Mirzə, Cəhri, Qoşadız, Tunbul, Yamxana, Təzekond, Nehrəm, Arazin, Əbrəqunis, Xanağa, Saltaq, Bənənyar, Culfa, Şerur və s. kəndlərin əhalisi məşğul olurdu. 1828-ci ildə bütün xanlıq üzrə 50 xalvar torpaq sahəsində bostan əkilmiş və buradan yarım milyon puda qədər bostan məhsulu toplanmışdı. Yalnız Dərələyəzin dağlıq hissəsində az miqdarda kətan becorilirdi. Kətan-dan nəinki tekçə yağ alınır, həm də toxuculuqda istifadə olunurdu.

Əhali ipəkçilikdən də böyük gəlir əldə edirdi. Xanlığın düzənlik yerlərindəki kəndlərdə tut ağaclarının cərgəsi genişləndirilirdi ki, onlarla da ipək qurdalar yemlənilirdi.

Naxçıvan xanlığının düzənlik orazilerində təbii otlalar olmadığın-dan əhali sünni biçənəklər yaratmağa çalışırdı. Şumlanmış sahələrdə xüsusi ot-yonca okirdilər. Yonca atlar üçün ən yaxşı yem sayılırdı.

Öküzlərdən və kəllərdən torpağın şumlanması və qoşqu məqsədi ilə istifadə edilirdi. Atlardan və qatırlardan minik kimi istifadə olmurdu. Göründüyü kimi, Naxçıvan xanlığının iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı mühüm yer tuturdu. Bu təsərrüfatda əsas rolü əkinçilik və maldarlıq oynayırırdı. Lakin bu, heç də sənətkarlığın və ticarətin əhəmiyyətini azaltmadı.

Sənətkarlıq və ticarət haqqında danışmadan evvəl Naxçıvan xanlığında olan şəhərlər haqqında qısa məlumat vermek lazımdır. Tədqiq olunan dövrde Naxçıvan xanlığında əsasən iki şəhər – Naxçıvan və Ordubad şəhərləri həm siyasi və həm də iqtisadi baxımdan əhəmiyyət kəsb edirdi.

Naxçıvan şəhəri xanlığın mərkəzi idi. Bu şəhər haqqında tarixçi V.M.Sisojev yazırırdı: "Təbii ki, Naxçıvan çox qədim şəhərdir. Şəhər X əsrə qədərki dövrde salınmışdır. Bəlkə də daha qədimdir. Onun sonrakı tarixini qısa sözlə xarakterizə etmək olar. Hər 200-300 ildən bir şəhər özüünə qədər dağıdlırdı. Ancaq hər dəfə yenidən bərpa edilirdi"¹.

¹ В.М.Сисоев. Древности Нахичеванской АССР, отдельный оттиск из 4-го выпуска Известий Азкомстариса, Баку, 1928.

XVIII əsrin birinci yarısında Naxçıvan şəhəri iki dəfə dağıdılmışdı. 20-ci illərdə şəhər Osmanlı qoşununun hücumuna məruz qalmışdı. Osmanlı qoşunları 1735-ci ilə qədər şəhəri öz əllerində saxlamışdilar. Bir qədər sonra isə Nadir şah tərəfindən şəhər xarabalığa çevrilmişdi. Hətta “daş üstündə daş” belə qalmamışdı. Ancaq əvvəlki vəziyyətdə olmasa da şəhər sonralar bərpa edilmişdir.

XVIII ve XIX yüzilliklərdə şəhər özünün əvvəlki gözəlliyini yenidən itirmişdi. Birinci Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra, 1813-cü ildə Naxçıvana gelmiş məşhur səyyah Qaspar Druvil yazdı: “Naxçıvan çox acıncاقlı vəziyyətdə görünür. Burada yalnız bir-birinin üzərinə tökülmüş dağıntılar nəzəri cəlb edir. Güman etmək olar ki, bir daha şəhər öz əvvəlki vəziyyətinə qayıtmayaçaqdır”¹.

Tarixçi K.Engelqart da həmin fikri bir növ təsdiq edərək yazımışdı ki, Naxçıvan qədimdə çox böyük şöhrətə malik idi. Onun divarları arasında 30 minə qədər ev var idi. Öz əhalisinin sayına və iqtisadi imkanlarına görə ferqlənirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi perakəndəlik Naxçıvanın da inkişafına öz mənfi təsirini göstermişdi. Bu təsir o qədər böyük olmuşdu ki, Naxçıvan şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş, feodal şəhəri olaraq qalmışdı. Öyrəndiyimiz dövrde Naxçıvan möhtəşəm bina və abidələr ilə ferqlənmirdi. Xan sarayından başqa demək olar ki, Naxçıvandakı evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli idi. Evlərin damları yastıydı və bir-birinə oxşar idi. Şəhər evlərinin əksəriyyəti daş və palçıqla hörülülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdu. Evlərin bu cür hasarlarla əhatə olunmasını tədqiqatçı K.Engelqart belə təsvir edir: “Evlərin bu tipdə tikilməsini həm asiyalıların qısqanlığı ilə, həm də özlərini müdafiə etmək hissleri ilə izah etmək lazımdır. Çünkü ardi-arası kəsilməyən basqınlar və hər saatda tohlükə gözləniləndiyi bir zamanda, hər ev bir qalanı əvəz edirdi”². Azərbaycanın başqa şəhərləri kimi, Naxçıvan da daxili ara müharibələri və yadelli işğalçıların basqınlarından böyük zərər çəkmışdı. XVIII əsrin sonlarında şəhər daha çox

¹ Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 г., ч. I, М., 1826, стр. 48.

² К.Енгельгард. Нахичевань. “Кавказский календарь” на 1852 г., Тифлис, 1851, стр. 350.

dağıntıya məruz qaldı. 1795-ci ildə İran hökməri Ağa Mehəmməd xanın Azerbaycana birinci yürüşü zamanı naxçıvanlılar başda Kəlbəli xan olmaqla ona ciddi müqavimət göstərmİŞdilər. Bu isə İran hökmərinin qəzəbinə səbəb olmuşdu. Ağa Mehəmməd xanın ikinci yürüşü zamanı Naxçıvana daxil olan sərbazlar şəhəri dağıdaraq, əhalisinin bir qismini İrana köçürmüştürlər. Bu hadisədən sonra Naxçıvan əhalisinin sayı keskin şəkildə azalmışdı. Birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə de şəhər güclü dağıntıya məruz qalmışdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, XVII əsrin axırlarında Naxçıvanda iki min ev olduğu halda, XIX əsrin əvvəllerində şəhərdə cəmi yeddi yüz ev qalmışdı¹.

İ.Şopen Naxçıvan şəhərinin xarici görünüşünü obrazlı şəkildə ifadə edərək yazdı: “Naxçıvanın görünüşü qəddarlıqla zəbt olunmuş şəhəri xatırladır. Şəhərdəki dəhşətli dağıntılar nəticəsində uçurulmuş evlər, ensiz dar küçələr cəhənnəmi andırır. Bezi yerlərdə palçıqdan hörülülmüş divarların qalıqları üzərində quşlar yuva salmışdır”². Demək olar ki, şəhərin xarici görünüşü haqqında tədqiqatçı K.Nikitin də eyni fikirdə olmuşdur. O yazar: “Naxçıvanın xarici görünüşü İran şəhərlərini xatırladır. Bütün evlər hündür palçıq divarlarla əhatə olunmuş birmərtəbəlidir. Küçələr dar, əyri və natəmiz olduğundan şəhər həddindən artıq miskin görünür. Küçələr əyri olduğundan, nə qədər gözəsən də, hündür divarlardan başqa heç nə görməzsən. Meşə olmadığından evlərin hamısı palçıqdan hazırlanmış kərpiclərdən hörülüdüdür. Ümumiyyətlə, burada ağacdən tikilmiş evlərə rast gəlmək mümkün deyil”³.

Naxçıvan şəhəri bu dövrdə inzibati cəhətdən dörd məhəlləyə bölünmüştü: 1. Əlixan, 2. Şahab, 3. Qurdular, 4. Sarbanlar.

Şəhərin merkezində dördkünc bazar var idi. Bu bazarda üç karavansara yerləşirdi. Dükənlərin hamısı demək olar ki, bazarda mərkəzleşmişdi. Naxçıvanda “...ən adı və memarlıq baxımından sadə, Asiya üslubunda tikilmiş dörd məscid var idi. Şəhər əhalisine üç hamam xidmət edirdi: Şixeli bəy, Fəzli, Mirzə Əli hamamları”. Başqa xanlıqlarda olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da ticarət və sənətkarlıq paytaxt şəhərində mərkəzləşmişdi.

¹ Нахичеванские рукописные документы, стр. 478.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, səh. 478.

³ K.Nikitin. Göstərilən əsəri, səh. 121.

Xanlığın digər, nisbətən böyük şəhəri Ordubad idi. Bu şəhər iki dağ arasında yerləşir. Həmin dağların arasından Ordubad çayı axırdı. Ordubad şəhəri şimaldan Aşağı Andemiç, şərqdən Kəran kəndləri, cənubdan Araz çayı, qərbdən isə Dəstə kəndi ilə həmsərhəd idi.

Ordubad şəhəri inzibati cəhətdən beş məhəlləyə bölünmüdü: 1. Anbaras, 2. Kürdütal, 3. Minqis, 4. Serşəhər, 5. Üç dündənce.

Ordubad şəhərini su ilə çoxsaylı bulaqlar təchiz edirdi: İ. Şopen yazır: "Ordubad şəhəri özünün görünüşü və gözəlliyyi ilə İrəvan və Naxçıvandan fərqlənirdi; küçələri Asiya şəhərlərində olduğu kimi, əyri-üryü olsa da, palçıq divarları və tikintiləri yaşıllıqlara qərq olmuşdur. Hər addım başında axar sular sərinlik gətirir, həyətlərin bir çoxunda fontana çəvrilirdi..."¹.

Ordubadda altı məscid var idi. Bazar şəhərin mərkəzində yerləşirdi. Tacirlerin ixtiyarına altı karvansara verilmişdi.

XIX əsrin başlangıcına aid mənbələrin birində deyilir ki, Cənubi Qafqazın Rusiyaya ilhaq olunmasından əvvəlki dövrde, demək olar ki, "bütün şəhərlərdə evlər tikilərkən onların gözəlliyyinə, düzgünlüyünə, məqsədə uyğun şəkildə tikilməsinə diqqət verilmir"².

Naxçıvanda və Ordubadda evlər birmərtəbəli tikilirdi. Sənətkarların evlərindəki otaqlardan biri emalatxana və ya dükan üçün ayrıldı. Bu cür evlər Yaxın Şərqiň başqa orta əsr şəhərlərindəki evlərdən fərqlənmirdi. Naxçıvanda və Ordubadda əhalinin əksəriyyəti kiçik, o qədər də hündür olmayan evlərde və zirzəmilərdə yaşayırıdı. Kasiblərin bir və ya iki otağı olardı. Bunlar həm yataq otağını, həm də mətbəxi əvəz edirdi. Bu cür evlərdə adətən pəncəre qoyulmurdu. Ona görə də belə evlər, xüsusilə qış dövründə yaşayış üçün əlverişli deyildi. Yoxsulların evlərinin döşəməsində çörək bişirmək üçün təndir olurdu. Evlərdə kiçik ocaqlar da düzəldilirdi. Tüstünün çıxmazı üçün evin tavanında baca qoyulurdu.

Evin daxilində əşyalar aşağıdakı qaydada yiğisdirilirdi. Divarın yuxarı hissəsində çıxıntılar – ləmə düzəldilirdi ki, bu çıxıntı üzərinə şüşə və digər qablar yiğilirdi. Evin döşəməsinə palaz və ya hesir döşənirdi. Yorğan-döşəyi və digər zəruri əşyaları divarda düzəldilmiş taxçalara yiğirdilar və üstünü müxtəlif rəngli parçalarla örtürdülər. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti bu cür yaşayırıdı. Şəhərin varlılara mə-

sus evlərində otaqların sayı nisbətən çox olurdu. Onların mətbəxləri də ayrı idi. Varlı təbəqənin ev lovazimati da fərqlənirdi. Belə evlərdə sadə ocaqlar əvəzinə daşdan hörülülmüş buxarilar, sadə şüşə və ucuz qabların əvəzinə çini qablar, gümüş və qızıl qab-qacaq, hesir və palaz əvəzinə xalı, xalçalar, gəbelər olurdu. Yorğan-döşək divarlarda yerləşdirilmiş sandıqların üstüne və içində yiğilirdi. Taxça və camaxatlar pərdələrlə örtülfürdü. Bəzi varlıların evlərinin divarları milli naxışlarla bəzədilirdi, pəncərələrə rəngli şüşələr vurulurdu.

Ölde edilən ilk mənbə və sənədlərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Naxçıvan və Ordubad şəhərləri özünün əvvəlki iqtisadi imkanlarını və beynəlxalq aləmdə həm keçmiş iqtisadi əhəmiyyətini, həm də əhalisinin əksəriyyətini itirmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin sayından danışarkən o dövrdə yaranmış gərgin siyasi vəziyyəti nezərə almamaq olmaz. Çünkü öyrəndiyimiz dövrdə Azərbaycanın əksər şəhərləri xarici işğalçıların və ara mühəribələrinin nəticəsində dağıntıya məruz qalırdı.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd etməliyik ki, feodalizm dövründə Azərbaycanda şəhər əhalisinin formallaşması bu günə qədər etrafı tədqiq olunmamışdır. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı və ictimai tərkibi də demək olar ki, öyrənilməmişdir. Halbuki bu məsələlərin tədqiqi şəhərlərin sosial-iqtisadi quruluşunu, ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha dəqiq öyrənməyə imkan verirdi. Həm də əhalinin sayca və ictimai tərkibcə öyrənilməsi, şəhərlərdə sənətkarlıq məhsullarının, ticaretin vəziyyətini və miqdarını öyrənməyə, yerli bazarların və şəhər əhalisinin tələbatını dəqiqləşdirməyə də şərait yaradırdı.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində bu vəziyyəti dəqiqləşdirmək üçün demək olar ki, faktiki material son derecə azdır. Yalnız Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm zəbt olunmuş yeni torpaqlarda əvvəller mövcud olan qayda-qanunu öyrənmək məqsədi ilə öz məmurlarına həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırıdı. Rus məmurlarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib ctdikləri "təsvirlər" və arayışlar hazırlıda obyektiv olaraq Azərbaycan tarixi üçün əvəzedilməz mənbələrə çevrilmişdir. Naxçıvan ölkəsinin "təsviri" nəticəsində buranın əhalisi və əhalinin ictimai tərkibi haqqında həqiqətə yaxın dəlillər əldə edilmişdir. Həmin "təsvirlərdən" müəyyən etmək olar ki, neinki işğaldan əvvəlki

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, səh. 481.

² О.Евецкий. Статистическое описание Закавказского края в исходе XVIII в. и сравнение оного с нынешней в 2-х частях, СПб., 1835, стр. 45.

dövrde, həm de Rusiya dövlətinin tərkibində də Naxçıvan xalis feodal şəhəri kimi qalmaqdə davam etmişdir.

“Təsvir”lərdə bir də göstərilir ki, feodal ara müharibələri və xarici işgalçılardan tez-tez baş verən basqınlarının nəticəsində şəhər əhalisi öz doğma evini və ocağını tərk etməyə məcbur olurdu. Qaçın şəhər əhalisi öz əmlakı ilə birlikdə əlçatmaz yerlərdə gizləndirdi. Belə bədbəxt hadisələr zamanı şəhər əhalisinin çox hissəsi soyuqdan və acliqdan məhv olurdu. Bu cür hadisələr Azərbaycanın şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda tez-tez baş verirdi. Bəzi hallarda isə işgalçılardan cazalandırmaq məqsədi ilə əhalini zorla başqa yerlərə köçürüdüler. Məhz bu səbəbdən də Naxçıvan əhalisinin müəyyən hissesi 1797-ci ildə, Ağa Məhəmməd şah tərefindən İrana köçürülmüşdü. Lakin bu cür siyasi hadisələr şəhər əhalisinin içtimai quruluşunda əsaslı şəkildə deyişikliyə getirib çıxara bilmirdi. Əldə olan məlumatə görə Naxçıvan xanlığının Rusiya tərefindən işğalı dövründə şəhərdə 5470 adam yaşayırırdı. I.Şopenin verdiyi məlumatə görə, XIX əsrin 30-cu illərinin başlangıcında Naxçıvanda 873 ailə var idi. Həmin ailələrdən 127-ni xan, bəy, sultan, yüksək rütbəli zabit, ali ruhani, axund və molla və s. ailələri təşkil edirdi. Belə ki, 127-dən 2-ni xan ailəsi, 45-ni bey və sultan ailəsi, 11-ni herbi vəzifəli şəxslərin ailəsi, 2-ni ali müsəlman ruhani ailəsi, 36-nı axund və molla ailəsi, 22-ni seyid ailəsi, 3-nü dorviş ailəsi və 6-nı mirzə ailəsi təşkil edirdi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, 873 ailədən yalnız 166-nı yüksək feodal, məmür və ruhani ailəsi təşkil edirdi. Yerdə qalan 707 ailə isə güman etmək olar ki, sənətkar, tacir və kəndli ailələri idi. Yuxarıda deyilən misallar bizə əsas verir ki, Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da içtimai təbəqəleşmənin mövcud olması barədə fikir yürüdək. Təbiidir ki, sənətkarlar və xırda ticarətlə məşğul olanlar şəhər əhalisinin en yoxsul təbəqəsini təşkil edirdi. Başqa feodal şəhərləri kimi, Naxçıvan şəhərinin özündə də kəndli ailələri yaşayırırdı. Lakin kəndlilərin sayı başqa şəhərlərə nisbətən daha çox idi. Bu da təsadüfi deyildi. Məsələ burasındadır ki, başqa Azərbaycan şəhər-qalalarından fərqli olaraq Naxçıvan qalasında əkin sahəsi daha geniş idi. Mənbələrdən aldığımız məlumatə görə, Naxçıvan xanlığında “...600 xalvar əkin sahəsi vardi”. Bundan başqa Naxçıvan şəhər evlərinin həyətlərində çoxlu üzüm və meyvə bağları vardi.

Naxçıvandakı əkin sahələrini və bağlarıbecermek üçün şəhərin ortasından arx da çəkilmişdi. Tədqiqatçı K.N.Nikitin yazır: “Naxçıvanın ortasından arx keçir. Bu arx şəhər əkinlərini və bağlarını su ilə təchiz edir. Lakin bu arxın suyu şəhər təsərrüfatına kifayət etmirdi. Çünkü Naxçıvan çayı boyunca yerləşən kəndlərin əhalisi əkinlərin becərilməsi üçün bu sudan istifadə edirdi. Digər tərefdən yaz və yay vaxtları çayın suyu azalır, bəzən büsbütün quruyurdu. Bu da şəhər təsərrüfatında su çatışmazlığına getirib çıxarırdı. Su çatışmazlığı çox zaman şəhər əhalisinin narazılığına səbəb olurdu”¹. I.Şopenin yazdığını görə, “Naxçıvan şəhərində yalnız bazar etrafındaki sahə (rəsmi) meydan hesab oluna bilerdi. Digər boş yerlərdə buğda və bu kimi dənli bitkilər, habelə tütün əkilirdi”. Burada həmçinin, bostan və tərəvəz bitkiləri də əkilirdi². Mənbələrdə şəhərdə daha çox taxıl əkilməsi onunla izah olunur ki, xarici işgalçılardan hücumları zamanı şəhər uzun müddət mühəsirədə qaldığından taxıl şəhər əhalisinin ehtiyaclarını müəyyən qədər ödəyirdi. Həmçinin şəhərdəki meyvə və üzüm bağlarının məhsulları da belə hallarda şəhər əhalisinin ərzaqla təchiz edilməsində mühüm rol oynayırırdı.

Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin əvvəllerində Naxçıvan xanlığında şəhərlər (Naxçıvan və Ordubad) feodalizmə xas seciyyəvi cəhətləri özündə birləşdirirdi. Burada da sənətkarların və tacirlərin fəaliyyəti, əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ile bağlı idi. Belə vəziyyət şəhər əhalisinin içtimai tərkibine təsir göstərməyə bilmezdi. Ona görə də yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XVIII və XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində sənətkar və xırda ticarətçilərlə yanaşı kənd əhlinə – feodallara, xüsusi ilə okincılara və qaçın kəndlilərə təsadüf edilirdi. Bütün bu amillər şəhər təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Məhz ona görədir ki, kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə sənətkarlıq və ticarət xanlığın təsərrüfat həyatında cüzi yer tuturdu. Təsadüfi deyildir ki, Naxçıvan xanlığında əhalinin məşğılıyyəti çox zaman bilavasitə əkinçiliklə bağlı idi. Belə vəziyyət əksər hallarda natural təsərrüfatın çıxaklıması üçün şərait yaradırırdı.

¹ K.N.Nikitin. Gösterilən əsəri, soh. 118-119.

² I.I.Şopen. Gösterilən əsəri, soh. 479.

Bununla belə, sənətkarlıq bir çox orta osr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanın da şəhər sənayesinin özeyini təşkil edirdi. Lakin sənətkarlığı təkcə şəhərə aid etmək düzgün olmazdı. Çünkü kənd yerlərində əhalinin tələbatını kənd sənətkarları, xüsusilə dəmirçilər, dulusçular və s. təmin edirdilər. Kənd yerlərində sənətkarlığın və kustar sənayenin inkişafında az torpaqlı kəndlilərin rolü daha böyük idi. Çünkü son derecə az olan məhsulu yüksidiqdan və kiçik torpaq sahəsini ekdikdən sonra bekar qalan kəndlilər istər-istəmez sənətkarlıq və kustarçılıqla məşğul olurdular.

Coxsahəli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər, ilk növbədə, öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzəre alırlılar. Belə ki, kəndli ailələri çörek bişirir, ipək lifləri açır, yunu darayıır, rəngləyir, paltar tikir, dəri aşılayır, ayaqqabı tikir, xalça toxumaqla məşğul olur, doyırımanlarda un, buğda üyüdüür, yaşayış evi, tövlə inşa edir, əmək alətlərini hazırlayıır, dülögərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular.

Naxçıvan xanlığında toxuculuq da geniş yayılmışdı. Demək olar ki, hər bir kəndli ailəsinin əyirci və toxucu dəzgahı vardı. Bu barədə İ.Şopenin yazısında oxuyuruq: "Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edir, hər ailənin öz dəzgahı vardır ki, bu dəzgahlarda qadınlar iplordən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar". Toxuculuq məhsulları osasən ailənin öz tələbatını ödəyirdi.

Gəbə, palaz, cecim, mafraç evi bəzəmək üçün; yun və pambıq parça üst paltarları tikmək üçün; xurcun, çuval yola çıxanlar üçün; dəri-dən çarıq, palan və yəhərleri hazırlaməq üçün istifadə olunurdu.

Naxçıvan xanlığında ele bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıqla məşğul olunmasın. Lakin sənətkarlıq əsasən xanlığın mərkəzi Naxçıvan şəhərində cəmləşmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşə növləri müəyyən edilmişdir: dərzi, papaqqı, börkü, çəkməçi, başmaqqı, zərger, sərrac, dəmirçi-misqər, toxucu-boyaqqı, qəssab, çörəkçi, bənnə, xarrat, dülögər, şüşəsaz, keçəçi, dabbəğ, bəzzaz, kababçı və s.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da sənətkarların əksəriyyəti *əsnaf* adlanan sex təşkilatları etrafında birləşirdi. Lakin əsnaflar klassik sex təşkilatlarından zəif olduqları üçün ölkənin həyatında bir o qədər də həllədici rol oynaya bilmirdilər. Sex

başçılarının (ustabaşı) hüquqları sex təşkilatının hüdudlarından kənara çıxmırıldı. Sex təşkilatlarının zəifliyi üzündən Azerbaycan şəhərlərinin hamisində əsnaf üzvləri ilə yanaşı, fərdi sənətkarlar da fəaliyyət göstərirdilər.

Naxçıvan xanlığında fərdi sənətkarlıqda xalçaçılıq əsas yerlərdən birini tuturdu. Xalçaçılardan həm şexsi istifadə və həm də satış üçün xalça-palaz hazırlayırdılar. Boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu.

Naxçıvan yanaşı, digər iri yaşayış məntəqələrində dəmirçilər, tənəkçilər, metal əşyalardan əmək alətləri, o cümlədən dəryaz, oraq, balta, nal, biçaq, mismar və başqa şeylər hazırlanırdı.

Arxeoloji qazıntılar noticesində əldə olunmuş saxsı qab nümunələri hələ qədimdən Naxçıvanda dulusçuluğun inkişaf etdiyinə sübutdur. Naxçıvan sənətkarları arasında sabun bışırənlərin məhsulları da xüsusilə fərqlənirdi.

Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq sənəti də inkişaf etmişdi. Burada adı şüşələr yanaşı, şəbəkelerin quraşdırılmasında istifadə edilən rəngli şüşələr də hazırlanırdı. Matanadaranda saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseyneli xan naxçıvanlı Kəlbəli xandan xahiş edir ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə-şəbəkəsi üçün 400 əded müxtəlif rəngli şüše göndərsin¹.

Sənətkar emalatxanaları – dükanlar əsasən bazar meydanlarında mərkəzləşirdi. Xarici, tranzit və yerli ticarət də əsəson bazarlarda aparılırdı. Naxçıvan bazarında irili-xirdalı 138 dükan vardı. Tacir və sənətkar dükanlarından başqa bazaarda ərzaq dükanları da var idi.

Ticarət, xüsusilə yerli ticarət, sənətkarlıqla birlikdə şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edirdi. Ticarət əsasən iki cür aparılırdı: topdansatış və pərakəndə.

Bazarda ticarətin bütün növləri üzərinə ağır vergilər – gömrük haqqı qoyulmuşdu. Xanlığın hər bir bucağında – qala qapısından tutmuş ta çayların keçidlərinə qədər, hətta dini ocaqlara gedən yolların hamisində xanın adamları – rahdarlar və bacdarlar durub, gedib-gələnlərdən ağır vergilər alırdılar.

Rahdarlar və bacdarların vəzifəsi demək olar ki, eyni idi. Onların hamısı vergi toplayırdı. Lakin buna baxmayaraq, onların fəaliyyə-

¹ Mehəmməd Müslüm (Qüdsi). Hüseyn Əli xan İrəvanının mukatibatı (fars dilində), Matenadaran, 233-cü sənəd, ver. 51.

¹ İ.Şopen. Gösterilen əsəri, sah. 851.

tinde müeyyen fərq var idi. Bacdarlar gələn tacir və səyyahlardan bir növ *torpaqbası* gömrüyü alırdılar. Rahdarlar isə yalnız xanlığın daxilində gömrük toplayırdılar.

Naxçıvan xanlığının ticarətindən bəhs olunarkən qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrə burannın ərazisində tez-tez feodal ara mühərribələri getdiyindən dəfələrlə Naxçıvan xanlığı mühərribə meydanına çevrildiyindən və daha çox dağlıq hissə olduğuna görə rahat yollar olmadığından xanlığın ərazisində ticarət zəif inkişaf etmişdi. Beləliklə, ticarətin aparılmasına, təsərrüfatın genişlənməsinə, sənətkarlıq məhsullarının artmasına, bu sahədə eməyin intensivləşməsinə imkan olmadığına görə, daxili ticarət də zəifləmişdi.

Daxili ticarətdən fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında gəlmə tacirlərin hesabına xarici ticarətdə nisbətən canlanma hiss olunurdu. Xarici ölkələrdən, xüsusile Rusiyadan buraya gələn tacirlər öz ölkələrinə Naxçıvan ustalarının hazırladıqları nəfis ipək parçalar apardılar. Təsadüfi deyildir ki, Moskvadakı, Nijni Novgoroddakı yarmarkalarda Naxçıvan və Ordubadda istehsal edilmiş ipək parçalara və müxtəlif rənglərə boyanmış ipək saplara təsadüf olunurdu. Naxçıvan xanlığından bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, şərab və s. məhsullar apardırdı. Bez əsasən Qarabağa və İrəvan xanlıqlarına, düyü Mərənd, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edildi.

Ticarətin zəif inkişaf etməsinə baxmayaraq, Naxçıvan xanları xəzinəni əsasən ticarətdən yığılan vergilər hesabına doldururdular. Ona görə də xanlar ticarət vergilerinin toplanmasına ciddi fikir verir, bu məsuliyyətli işi ən yaxın adamlarına etibar edirdilər. Naxçıvan xanlığının ticarətində ən çox gəlir *rahdari* gömrüyündən əldə edildi. Demək olar ki, bazara gətirilen bütün mal və məhsullardan – növündən, sayından və cinsindən asılı olmayaraq *rahdari* gömrüyü alınırdı.

Xanlıqlar dövründə *rahdari* gömrüyü xanların ən böyük gəlir mənbəyi hesab olunurdu. İrəvanlı Hüseynqulu xanın məktublarının məcmüsində açıqdan-açıqa göstərilirdi ki, xanın gəlirinin əksəriyyətini *rahdari* gömrüyü təşkil edirdi. Çox güman ki, bütün xanlıqlarda vəziyyət cyni idi. Naxçıvan xanlığında *rahdari* gömrüyü toplamaq hüququ, başqa sahələrdə olduğu kimi icarəyə verilirdi. Xandan böyük məbləğe (ildə 1300 təmən) həmin “vəzifəni” almış icarədarın bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququ olurdu. Məsələn,

at və dəvə ilə getirilmiş hər ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədara 4 manat 20 qəpik və ya 2 manat 50 qəpik verməli idi.

Şəker, dəmir momulatı, həna, yağı, bal, tütün, mal piyi və s. satan tacir 2 manat 12 qəpik *rahdari* gömrüyü verməli idi. Boyaqçılara vacib olan qırmızı (marena) boyaq bitkisi, həmçinin İrəndən getirilmiş müxtəlif məhsullar üçün tacirdən 1 manat 60 qəpik miqdardında *rahdari* alınırdı. Xurma və saxsı qablar üçün də satıcı 25 qəpik gömrük verməli idi.

Məhsulun satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq, satıcı geri qayıdarkən yuxarıda göstərildiyi kimi, *rahdari* gömrüyünü verməli idi. İrəndən gətirilən toxunma parçalara görə 2 manat 40 qəpik həcmində gömrük alınırdı. Naxçıvan xanlığından aparan üzüm, nar, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəpik, bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün isə daha artıq gömrük alınırdı.

Dövlət xəzinəsinə axan gelirin müəyyən hissəsini boyaqçılıqdan alınan vergi təşkil edirdi. Naxçıvanda da boyaqçılıqdan vergi alınması hüququ icarəyə verilirdi. Bu hüququ qazanmaq üçün ildə xəzinəyə 370 təmən ödənməliydi. Bundan sonra heç kəsin icarədarın icazəsi olmadan və ona müəyyən məbləğ vermədən hər hansı əşyanı boyamağa və yaxud rənglətdirməyə ixtiyarı yox idi. Naxçıvanda malı mızan-tərezidə çəkib vergi almaq hüququ da icarəyə verilirdi. Bu hüquq üçün mızandar dövlət xəzinəsinə 100 təmən verməli idi. Mızandar bir batman pambığı, balı, yağı, ipəyi, tütünü, boyağı və digər məhsulları mızan-tərezidə çəkdiyinə görə gümüş pulla 16 qəpik alırdı. Bu vergi şəhərə satış üçün məhsul gətirən bütün tacirlərdən məcburi alınırdı. Əks təqdirdə onun öz malını satmağa ixtiyarı yox idi. Meyve və quru meyve satmaq hüququ olan şəxslər xəzinəyə ildə müəyyən məbləğ verməli idilər. Bazara gətirilmiş yemiş və qarpızdan başqa, digər təzə və quru meyvələrin hər yükü üçün icarədara 12 qəpik gümüş pul, həmçinin satdığı maldan “pay” verilməli idi. Bu vergi yalnız şəhərə məhsul gətirənlərdən toplanırdı. Bazarda həmin meyveni alıb istədikləri qiymətə satanlardan isə heç bir vergi alınmırıldı.

Çörək və dənli bitkilər satmaq hüququ da 50 təmən həcmində icarəyə verilirdi. Bu hüququ almış şəxs – icarədar satılan hər batman buğda, arpa, dari üçün gümüş pulla 2 qəpik, düyüyə görə isə 4 qəpik gömrük alırdı.

Sabun satışından gömrük toplamaq hüququnu almış icarədar xəzinəyə hər il 60 tūmən verməli idi. O, xanlıqda sabunun bişirilməsi və satılması üzərində nəzarət edir və haqqını alırı. Naxçıvan yaxınlığında icarədarın icazəsi olmadan heç kəs sabunu nə bişirə, nə də sata bilərdi. Başqa xanlıqda sabun istehsal edənlər Naxçıvanda öz mallarını yalnız icarədara sata bilərlər. İcarədar isə həmin sabunu istədiyi qiymətə verirdi.

Tütün satışından gömrük toplamaq hüququ da ildə 15 tūmənə icarəyə verilirdi. Şəhərdə yalnız icarədarın tütün satmağa ixtiyarı var idi. Ancaq xanlıqdan kənara tütün aparmaq qadağan edilmirdi və bunun üçün də vergi-gömrük alınmırı.

Ən əlverişli gəliri icarədar duz mədənlerində əldə edirdi. O, duz satışından ildə 1000 tūmən qazanırı. İcarədar hər batman duz üçün 8 qəpik, duzun daşınması üçün də bir o qədər gömrük alırı.

Əldə edilən məbləğin dörrdə biri duz mədənlerində işləyenlərə verilirdi. Mədəndə işləyenlərin əmək haqqı bezen duzla əvəz olunurdu. Maraqlıdır ki, yalnız Şix Mahmud kəndinin əhalisinin duz mədənlerində işləmək hüquqları var idi. Deyilənlərə görə bu, ona görə idi ki, ilk dəfə həmin kəndin adamları hökumətə duz mədənlerinin yerini xəbər veribləmiş.

Culfa yaxınlığındaki Araz keçidindən gömrük almaq hüququ Culfadən olan yüksək rütbəli bir nefər şəxse 160 tūmənə verilmişdi. Bundan olavo, icarədar xəzinəyə ildə topladığı gömrüyün dörrdə bir hissəsini də verməli idi. Araz çayının üstündəki körpüdən keçən yüke görə bu qaydada gömrük almırı. Hər at üçün (yüklü və yüksüz) 8 qəpik, hər qaramal üçün 8 qəpik, hər ailəyə görə 50 qəpik, dəfn olunmaq məqsədilə Xorasana aparılan müsəlman cənazəsi üçün 50 qəpik. Gətirilən məlumat, bizcə, Naxçıvan xanlığında mürekkeb vergi sistemi haqqında fikir yürütülməyə imkan verir.

Bazarlarda pul, çeki və ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi ticarətin normal aparılmasında ciddi çətinliklər törədirdi. Naxçıvan bazarlarında İran, Türkiyə, Rusiya və Gürcüstanda, habelə Şuşada, Xoyda, Təbrizdə və b. şəhərlərdə kəsilmiş pullar dövriyyədə idi. Müxtəlif şəhərlərdə zorb olunmuş pulların deyeri də bir-birindən fərqlənirdi. Xüsusilə yerli pul vahidlərinin sabit olmaması ticarətin gedişini çətinləşdirirdi. Siyasi hadisələr, habelə şəraitlə əlaqədar xanlar özlərinin pul vahidlərinin deyerini dəyişməyə mecbur olurdular. Belə hallar da bazarlarda pul dövriyyəsini ləngidirdi.

Azərbaycanın başqa şəhərlərində fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında pul zərb edilmirdi. Ona görə də xanlıqda dövriyyədə esasən İran və Azərbaycan pul vahidləri işlədilirdi: tūmən, yarım tūmən, sahibqiran, pənahabad, yarım pənahabad, şahi, yarım şahi, para, mahmudiyyə, səksənlik, yüzlük və s.

Pul vahidləri kimi, ölçü və çeki vahidləri də müxtəlif idi. Tədqiq olunan dövrde Azərbaycanda və eləcə də İranda “hər vilayətin özünəməxsus ölçü və çeki vahidləri var idi”¹. Bu sistem şəhər və kəndlərdə elə dərin kök salmışdı ki, hətta Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonrakı dövrde də müəyyən müddət bu cür ölçü və çeki vahidləri qüvvədə qalmışdı. Yalnız xeyli vaxt keçidindən sonra yeni pul sistemi, ölçü və çeki vahidlərinin nizama salınması barədə çar məmurları tərəfindən müəyyən tədbirlər görüldü.

Xanlıqlar dövründə, nəinki ayrı-ayrı xanlıqlarda, hətta bir xanlığın öz daxilində də ölçü və çeki vahidləri fərqlənirdi. Odur ki, alğı-satqı zamanı bezen ciddi mübahisələr baş verirdi. Hər kəs çalışırdı ki, mali alıb-satarkon öz çeki və ölçü vahidləndən istifadə etsin. Necə deyərlər: “Hərə öz arşını ile ölçürdü”. XVIII əsrin ikinci yarısından Naxçıvan xanlığında ictimai-iqtisadi vəziyyət təqribən belə idi.

¹ Д.Томара. Экономическое положение Ирана. СПб., 1895, стр. 114.

NAXÇIVAN XANLIĞININ SİYASİ TARİXİ

İran hakimiyyeti dövründə Azərbaycanın başqa vilayətlərindən fərqli olaraq, Naxçıvan diyarını şah tərəfindən təyin edilmiş iki hakim idarə edirdi. Naxçıvan ölkəsinin hakimi və süvari bölməlerinin başçısı (Xakim-c tümen-e Naxçıevan). Hər iki hakim Naxçıvan diyarında daha yüksək nüfuzlu malik yerli kəngərli tayfasının nümayəndələrindən təyin edilirdi. Bu iki rəsmi hakimdən savayı Kəngərli tayfasından olan vəkil və ağsaqqallar da Naxçıvan diyarının idarə edilməsində müəyyən fəaliyyət göstərirdilər. Kəngərli tayfasını Qızılı, Sarbanlar, Ağabəyli, Qaradolaq, Əlixanlı, Qaraxanbəyli, Qarabağlar kəndlərinin əhalisi təşkil edirdi.

Nadir şahın ölümü (1747) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda İran dövlətinin ağıalığına son qoyulmasını sürətləndirdi. Azərbaycanda şah tərəfindən təyin edilmiş hakimlər hər yerdən qovuldular. Azərbaycanın yerli feodalları və elbəyiler İran zülmünə qarşı qalxan ümumxalq mübarizəsindən istifadə edərək, yerlərdə hakimiyyəti öz əllərinə keçirir, özlərini müstəqil xan elan edirdilər.

Yerli feodallara arxalanan kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan da özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi. Zongəzur dağlarından başlamış Araz çayı vadisine qədər ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı iqtisadi və hərbi imkanlarına görə, digor xanlıqlardan o qədər də fərqlənmirdi. Öz hakimiyyətini gücləndirmək və yerli işgalçılardan müdafiə olunmaq üçün Heydərqulu xan daha qüdrətli sayılan xanlıqlara arxalanmaq qərarına gəldi. Çox güman ki, elə bu məqsədlə de Heydərqulu xan XVIII əsrin 50-ci illərində Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın görünüşünə getmişdi. Pənahəli xanın gördüyü siyasi tədbirlərde Heydərqulu xanın iştirakını da bununla izah etmək lazımdır. Belə ki, özünə güclü rəqib saydığı şəkili Çəlebi xana qarşı yürüşə hazırlaşan Pənahəli xana hörmət əlaməti olaraq Heydərqulu xan da öz qoşunları ilə Qarabağa gəldi. 1752-ci ildə heyata keçirilən həmin yürüsdə gəncəli Şahverdi xan, qaradağlı Qasim xan, irəvanlı Hüseyn xan, xoylu Əhməd xan dəxi iştirak edirdilər¹.

¹ Mirzə Adıgözəl bey. Qarabağname. Bakı, 1950, soh. 59; Əbdül Lotif Əfondi. Şəki xanlarının tarixi. Bakı, 1926, soh. 9.

Bu yürüşün nəticələri haqqında A.A.Bakıxanovun və digər müəlliflərin əsərlərində ətraflı məlumat verilir. Biz yalnız bu yürüşün müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndiyini qeyd etməklə kifayətlənirik. Həmin məglubiyyyətdən sonra Heydərqulu xan Naxçıvana qayıdırəq xanlığı möhkəmləndirmək üçün bir sırə tədbirler həyata keçirdi. Belə ki, xəzinənin gəlirini artırın ticarəti inkişaf etdirmək məqsədi ilə xanlıqda və şəhərlərin özündə rabitə vasitələrini qaydaya saldı. Heydərqulu xan köhnə körpülərin təmir olunması və çaylar üzərində yeni körpülərin salınması haqqında emr verdi. Həmin körpülərdən biri Şəkerabad kəndində bu günədək qalmaqdadır.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra (1763/64) Naxçıvan xanlığı nisbəton zəiflədi. Onun sələfi Hacı xan Kengorli İran hakimi Kərim xan Zəndin (1763-1779) qarşısında zəiflik göstərib ona boyun oydi. Sonralar Kərim xan Zənd onu Şiraza dəvət etdi və kiçik günah üstündə esir aldı. Naxçıvan taxtında Hacı xanı əvəz edən Heydərqulu xanın oğlu Rəhim xan da hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. 1770-ci ildə Kərim xan Zəndin köməyilə Naxçıvanda hakimiyyətə gelmiş Əliqulu xan da öz növbəsində üç ildən sonra Vəliqulu xan Kengorli tərəfindən devrildi.

XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvollerində İrəvan xanı Hüseynəli xanın, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın, Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin vasitəciliyi ilə kəngərli tayfasının nümayəndəsi Abbasqulu xan Naxçıvan xanlığının hakimi oldu. Lakin Abbasqulu xanın Naxçıvan hakimi olması xoylu Əhməd xanın ürəyindən deyildi. O, Naxçıvanda Abbasqulu xanın emisi oğlu Cəfərqulu xanı hakimiyyətə gətirmek istəyirdi. Arzusuna çatmayan Əhməd xan bunun əvəzində iki kəndin – Nazik və Şükürlü kəndlərinin ona verilməsini Abbasqulu xandan tələb etdi. Rədd cavabı alan Əhməd xan öz qoşunlarını Naxçıvan xanlığının sərhodlarına yecirdi. Müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşən və yerli əyanlar tərəfindən müdafiə edilməyən Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Özüne müvəqqəti olaraq Sisyanda siğmacaqp tapdı. Lakin Əhməd xan Naxçıvanı tuta bilmədi. Çünkü irəvanlı Hüseynəli xan hədələyici məktub gönderərək Əhməd xandan tələb etdi ki, öz ordusunu tacili surətdə Naxçıvan qalasından uzaqlaşdırınsın. O həmin xanlığa özü sahib olmaq istədiyini də məktubda göstərirdi¹. Əhməd xan Hüseynəli xanın tələbini qəbul etse də, öz fikrindən əl çəkmədi.

¹ Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarixi Arxiv (sonra MDHTA), f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, 1 hissə (1783), vər. 42.

Təzliklə Naxçıvan qalası yaxınlığında İrəvan xanı Hüseynəli xanın qoşunu göründü. Lakin Naxçıvanda qalmak ona da qismət olmadı. Hansı məqsədlə iso burada qalmak istemeyərək ordusunu Naxçıvandan geri çekdi¹. Beləliklə, Naxçıvan qalası başsız qaldı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə eden Abbasqulu xan Naxçıvana tələsdi və dar günündə onu müdafiə etməyənlərə divan tutmağı qərara aldı.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Abbasqulu xanın etdiyi zülm xalq arasında böyük narahiq doğurmuşdu. Bundan istifadə eden xoynu Əhməd xan yenidən Naxçıvanın işlərinə qarışmağı qərara aldı. Bu məqsədlə İranda Kerim xan Zəndin ölümündən sonra İsfahanda oturub özünü şah elan edən, lakin rəsmi şah olmayan Əlimurad xana müraciət etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əlimurad xan hakimiyyət başına gəlməyə can atarkən və İranın rəsmi şahı olmadığı halda Azərbaycanın bir sıra xanlıqlarına tabe olmaq rəmzi kimi, onlardan girov və ya qiymətli daş-qاش tələb edirdi. Məsələ o yere çatmışdı ki, Əlimurad xan hətta 1784-cü ildə Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Rusiyadan kömək almaq və öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Moskvaya nümayəndə göndərmişdi. Öz nümayəndəsi Mehəmməd xana tapşırılmışdı ki, göstərilecek kömək əvəzində vaxtilə Rusyanın tərkibində olmuş torpaqlardan savayı², "Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini" də Rusiya imperiyasına "güzəşt" etməye hazırlırdı. Göründüyü kimi, Əlimurad xan bir tərəfdən öz tərəfdarlarının bəzi Azerbaycan xanlıqlarının hakimi olmasına "kömək edir", digər tərəfdən isə həmin xanlıqları özünükü sayaraq, rus dövlətinə verməyi vəd edirdi.

Xoynu Əhməd xanın kömək üçün müraciəti Əlimurad xanın üreyindən oldu. O, təxirə salmadan Gülsireli xanın komandanlığı altında Naxçıvana ordu göndərdi. Gülsireli xan Əlimurad xanın tapşırığı ilə Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu xanı Naxçıvanda hakimiyyətə gətirməli idi. Həmçinin Əlimurad xan Əhməd xana tapşırılmışdı ki, Cəfərqulu xanın xeyrinə töbliği gücləndirsin.

1783-cü ildə Rusyanın qəyyumlugunu qəbul etmiş Kartli-Kaxeti çarlığı ilə İran arasında özünü "dost" kimi qələmə verən Əhməd xan

¹ Mərkəzi Dövlət Herib Tarixi Arxiv (sonra MDHTA), f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, I hissə (1783), vər. 42.

² 1722-1735-ci illərdə Xəzərboyu əyalətlərin Rusiya tərəfindən işğal olunmuş torpaqları nəzərdə tutulur.

Naxçıvan taxtında Abbasqulu xanın namizədliyini müdafiə edən II İraklinin gözü qarşısında öz hərəkətlərinə bərəət qazandırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. II İraklinin adına göndərdiyi məktubunda Əhməd xan yazılırdı: "İndi necə ola biler ki, mən ona (Əlimurad xana – red.) verdiyim sözü yerinə yetirməyim və başqa cür hərəkət edim. Bu mənim vicdanım əleyhine olardı. Həm də mənim qiymətli əşyam Əlimurad xanın yanında girov saxlanır, o elə biler ki, mən onun əleyhine gedirəm"¹. Beləliklə, Əlimurad xan və Əhməd xanın qoşunlarının qarşısını ala bilmeyən Abbasqulu xan, yenidən Naxçıvanı tərk etməyə və Tiflisə qaçaraq II İraklıdən kömək istəməyə məcbur oldu. Beləliklə, Əlimurad xan və Əhməd xan tərəfindən müdafiə edilən Cəfərqulu xan Naxçıvanda hakimiyyətə gəldi.

Hakimiyyətə keçdiyi ilk gündən Cəfərqulu xan xalqın hər cür etirazının qarşısını almaq üçün əhaliyə ciddi təzyiq göstərməyə başladı. Hətta iş o yero çatdı ki, naxçıvanlıların ekseriyəti öz doğma ocağını tərk edərək uzaq vilayətlərə getməyə məcbur oldu. Kartli-Kaxeti çarı II İraklıya 1783-cü ildə yazılmış kollektiv məktubda deyilir: "Cəfərqulu xanın Naxçıvan əhalisi ilə necə qəddar rəftar etdiyi xəbərini sizin hüzurunuza çatdırmaqla bildiririk ki, onun zülmkarlığı xalq içerisinde elə geniş yayılıb ki, əhali pərən-pərən düşüb, başqa yərlərə getməyə məcbur olmuşdur"². Həmin məktubda naxçıvanlılar Abbasqulu xana sığınacaq verdiyi üçün II İraklıya öz təşəkkürlerini bildirirlər. Daha sonra məktubda deyilir ki, sizin xeyir-xahlığınız neticəsində Abbasqulu xan himayənizdə yaşayır ki, bu da bizi sakitləşdirir və bizdə inam yaradır.

Abbasqulu xanın tərəfdarları da Naxçıvanda qala bilməyəcəklərini yəqin edərək Gürcüstana gedir və Abbasqulu xanın ətrafında birləşirdilər. Naxçıvanlıların məktubunda bu münasibətlə daha sonra deyilir: "Sizin ürek yumşaqlığınıza inanaraq yoxsul əhali hər gün Naxçıvanı tərk edir və bizim Abbasqulu xanın yanına gelirlər. Onu müdafiə etdiyiniz kimi, bizi də nəzər-diqqətinizdən qoymayacağınızna inanırıq. Cəfərqulu xan bizi ölümə verir, evlərimizi isə talayır. Biz onun bu fikrini bildikdən sonra Abbasqulu xanın tərəfinə keçdik".

Gürcüstanda sığınacaq tapan Abbasqulu xan isə II İraklıya yazdığı məktubunda öz təşəkkürünü aşağıdakı sözlərlə bildirir: "Qoy Allah rəhmi çarın xəstəliyini Abbasqulu xana versin. Sizin

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 321, vor. 43.

² Yenə orada, vor. 42.

seyirxahlığınız sayesinde vəziyyətim yaxşıdır və sizə sədaqətliyəm. Allahın köməyi və sizin sayənizdə yaxşıyıq və sizə dua edirik".

Mektubunun arasında Abbasqulu xan Gürcüstana geldikdən sonra Naxçıvandakı vəziyyəti təsvir edir. O yazar ki, Naxçıvandan getdiğden üç gün sonra "meni seven rəislərdən Ağasibəy, Məmmədəli Sultan, Əliqulam Sultan, İljas Sultan və onun oğlu Hüseynləi bəy və başqları Cəfərqulu xanın pis rəftarına və onları incitdiyinə görə mənim yanına gəlmişlər"!¹.

Gürcüstana, Abbasqulu xanın düşərgəsinə gələnlər söyləmişlər ki, onlar II İraklinin xoş rəftarını görüb Cəfərqulu xandan intiqam almaq məqsədi ilə Tiflisə gəlmək fikrindədirler.

Naxçıvan əyanlarının Gürcüstana – Abbasqulu xanın yanına getmələri Cəfərqulu xan hədsiz dərəcəde qəzəbləndirirdi. O, Abbasqulu xanın yanına getmək istəyənləri cəzalandırmaq qərarına gəldi. Belə rəftarın ilk qurbanı feodallardan Məhəmməd bəy oldu. O, Gürcüstana gedərkən Cəfərqulu xanın qardaşı Kəlbəli xan tərəfindən həbs edilib öldürdü.

Ayrı-ayrı adamların qətlə yetirilməsi ilə kifayetlənmeyən Cəfərqulu xan əmr etdi ki, Abbasqulu xanın yanına getmək istəyənlərin evləri dağıdılın, əmlakları müsadiro edilsin və irsi mülkiyyəti əlindən alının. Lakin bu tədbir də xalqı sakitleşdirə bilmədi. Naxçıvanda xalq çıxışları güclənirdi. "...Əhalinin öhdəsindən gələ bilmediyindən..." Cəfərqulu xan öz yaxın adamlarından birini – Şirəlini xoylu Əhməd xanın yanına göndərdi ki, "...o ya Naxçıvanda qaya-qanun yaradıb xalqı sakitləşdirsin və ya da kömək üçün qoşun göndərsin"². Əhməd xan Naxçıvanda hakimiyyəti ələ keçirməkdə Cəfərqulu xana kömək etək də, bu dəfə Naxçıvana qoşun göndərməyə tələsmədi. Çünkü yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Kartli-Kaxetiya çarlığı Georgiyevsk traktatına görə Rusyanın himayəsini qəbul etmişdi və bununla əlaqədar iki batalyon rus əsgəri Tiflisə gəlmədi. Bu münasibətlə Abbasqulu xan II İraklıya yazdı: "Əhməd xan bilir ki, mon sizin himayənizdəyəm, onun, həmçinin xəberi var ki, siz məni hər vasite ilə müdafiə edəcəksiniz. Ona görə də Cəfərqulu xana rədd cavabı verdi. O siz həzrətlərə qarşı çıxmaga cəsarot edə bilməz"³.

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 321, vər. 42.

² Yene orada, vər. 38 b.

³ Yene orada, vər. 39.

Həqiqətən bəzi hallarda Kartli-Kaxeti çarı II İraklı Georgiyevsk traktatının şərtlərindən istifadə edərək öz əməllerini Rusiya hakimiyyətinin adı ilə pərdələyirdi. Tədqiqatçı yazar ki, II İraklı Əhməd xana məsləhət görür ki, o, Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasındakı münasibətlərə toxunmasın və Naxçıvanda baş verən hadisələrlə işi olmasın. Əks təqdirdə o, digər xanlar arasında öz nüfuzunu itirə bilər¹. Əslində isə II İraklı "uzaqgörənlik edib, ilk növbədə, xudpəsəndliklə öz torpaqlarını genişləndirmək barədə fikirləşirdi. O, Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktublarının birində yazdı: "...Bələ hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsinə mənə güzəştə gedərsiniz"². II İraklı başqa bir məktubunda rus komandanlığından xahiş edirdi ki, "...Gürcüstanı ləzgilərin təhlükəsindən qurtarsın, Gəncədə, İrəvanda onun hakimiyyətini təsdiq etsin və Naxçıvanı da ona tabe etdirsin"³. II İraklinin Azərbaycan torpaqlarını mənimsemək üçün dəridən-qabiqdan çıxmasına baxmayaraq, nə Abbasqulu xan, nə də Azərbaycanın digər xanları onun xudpəsənd fikirlərini başa düşə bilmirdilər. Əksinə, onlar II İraklı qüdrotli dövlət saydıqları Rusiyaya arxalanmış sədaqətli müttəfiq hesab edirdilər. Abbasqulu xan yenidən Naxçıvan xanlığında hakim olmaq üçün II İraklinin köməyinə sadolövhəcəsinə inanırdı. Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiya qəyyumluğunu qəbul etdiyini bilən Abbasqulu xan da Rusyanın himayəsində olmayı arzulayırdı. Bu haqda Abbasqulu xan Rusyanın Gürcüstandakı qoşunlarının başçısı S.Burnaşevə yazmışdı: "Çar İraklı ilə yaxınlıq edərək, imperator həzrətlərinin hakimiyyəti altında olmayı arzulayır və başqa xanları da belə addım atmağa çağırıram"⁴. Abbasqulu xanın Rusyanın qəyyumluğunu qəbul etmək arzusunu II İraklı general-poruçik Q.A. Potiomkino xəbər verdi. "Dəhşətli qaçqın vəziyyətində olan naxçıvanlı Abbasqulu xan bizdən xahiş edir ki, biz ona öz mülkiyyətinə qayitmağa kömək edək və o, imperatriçəyə tabe olacağını bildirir". Abbasqulu xanın Rusiya və Gürcüstana müraciət etməsini, yalnız və yalnız Naxçıvan xanlığında öz hakimiyyətini bərpa etmək arzusu ilə izah etmək lazımdır.

¹ О.П.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М., 1966, стр. 175.

² MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 321, vər. 40-41; O.P. Markova. Göstərilən əsəri, səh. 175.

³ Yene orada.

⁴ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, IV hissə, vər. 31.

Abbasqulu xana “kömək” etmək üçün II İrakli öz ordusunu hazırlı vəziyyətə gətirdi də Naxçıvan xanlığı üzərinə göndərməkdən imtina etdi. Çünkü Georgiyevsk traktatına əsasən II İrakli sərhəd reisilə məsləhətleşmədən heç bir tödbiri həyata keçirə bilməzdi¹.

Georgiyevsk traktatından irəli gələn bclə məhdudiyyətə olaqədar olaraq, II İrakli Abbasqulu xani İrovana göndərdi və Hüscyneli xandan xahiş etdi ki, öz hakimiyyətinə bərpa olunmaq üçün Abbasqulu xana kömək etsin. II İraklinin çox ehtiyatlı hərəkətinə baxma-yaraq, Rusyanın işgüzar dairələrində belə bir xəber yayıldı ki, guya Kartli-Kaxeti çarı rus komandanlığının razılığı olmadan öz qoşunlarını Naxçıvana çıxarıb.

II İrakli Q.A.Potyomkinə izahatında yazırıdı: “Bu yaxınlarda Abbasqulu xan xahişla Naxçıvan aqsaqqallarını yanımıza göndəmişdi. Həmin sənədin tərcüməsini biz cənab Burnaşevə verdik ki, o, sizin hüzurunuza təqdim etsin”². Naxçıvandakı vəziyyətə tanış olan Q.A.Potyomkin öz cavabında Burnaşevə bildirdi ki, o, mahiyət etibarilə Abbasqulu xanın Naxçıvanda hakimiyyətə gəlməsinə etiraz etmir, “...mənim adımdan Kartli-Kaxeti həzrətlərinə (II İraklı - red.) elan edin ki, mən bu hadisələrdə ona mane olmaq istəmirəm”³. Q.A.Potyomkinin məktubundan sonra II İrakli daha cəsarətə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Kartli-Kaxeti çarı II İrakli ehtiyat xatırınə Abbasqulu xanın namizədliyini müdafiə edən Qarabağ xanlığının hakimi İbrahimxəlil xanı da bu yürüşdə iştirak üçün dəvet etdi.

Naxçıvan xanlığı üzərinə yürüş üçün II İrakli çox böyük ordu toplamışdı. Təkcə Şəmşəddin, Xəzani, Peydar, Pambok, Dəmirci Həsəndən toplanmış yerli azərbaycanlı döyüşçülərinin sayı 4000-ə çatırdı. İbrahimxəlil xan iso bu yürüşdə iştirak etmək üçün 2000 atlı ayırmışdı.

Lakin toşkil edilmiş bu yürüşü həyata keçirmək mümkün olmadı. Çünkü Georgiyevsk traktatı bağlanmasından və Gürcüstana rus ordusunun gəlməsindən narahat olan Türkiyə sultani yenidən Cənubi Qafqazın işlərinə qarışmağa başladı. Belə ki, Türkiyə müsəlmanların həmrəyliyinə arxalanaraq, Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini ələ almağa, həmçinin qarabağlıların gürcülərlə ittifaqını poz-

mağa cəhd göstərirdi. Naxçıvanda da Türkiyə agentləri fəaliyyət göstərirdilər. Türkiyə sultani həmçinin xahiş edirdi ki, müsəlmanlar rus ordusunu öz ərazilərinə buraxmasınlar. Erməni patriarchı İoni Qarabağ məlikləri ilə birlikdə Potyomkinə yazırıdlar ki, Türkiyə nümayəndələri Kür çayı yanında azərbaycanlılardan ibaret ordu yaratmağa və rus ordusunun qarşısını kəsməyə cəhd edirlər¹. Çox güman ki, Türkiyə agentləri İbrahimxəlil xanla II İrakli arasındaki ittifaqı xeyli sarsıtmışa nail ola bilmişdiler. İbrahimxəlil xanın bir qədər sonra Naxçıvana təkbaşına etdiyi yürüş bir daha bunu sübut edir. Halbuki razılığa əsasən bu yürüşdə II İrakli də iştirak etməli idi.

Türkiyə sultanının Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının işlərinə qarışması, Azərbaycana sahib olmağa çalışan Əlimurad xanda nəzəriyyət doğurmışdı. Özünü bütün Azərbaycanın “sahibi” hesab edən Əlimurad xan sultanın hansı əsaslarla fərمانlar göndərərək Azərbaycanda çaxnaşma yaratdığını aydınlaşdırmaq üçün Türkiyəyə adam yolladı. İranla aranı vurmamaq naminə Türkiyə demişdi: “...Gürcüstanı tutmuş rus ordusunun digər yerlərə yayılmasının qarşısını almaq üçün, dinbir qardaşlarımıza – Azərbaycan xalqına ehtiyatlı olmayı məsləhət görmüşük”².

Rusiya dövlətinin köməyi ilə İran taxtına sahib olmağa çalışan Əlimurad xan Türkiyəyə bildirdi ki, çar İraklinin gözəl niyyətlərinə emindir və Rusiya tərəfindən heç bir qorxu gözləmır.

Türkiyə sultanı biliirdi ki, Əlimurad xan Zond Rusiya hökuməti ilə danışıqlar aparır. Ona görə də çalışırdı ki, İranla Rusiya arasında her hansı ittifaqın yaranmasına mane olsun. Bununla yanaşı, Türkiyə hökuməti İranla “dostluq” münasibəti yaratmaq məqsədi ilə belə bir diplomatik addım da atdı. Sultan “...Bağdadda dağlıdılmış İran məscidinin bərpa olunmasına icazə verməklə berabər, digər tikililərin də bərpa olunması üçün dörd min tuman (40000 manat) pul ayırdı”³. Türkiyə sultanı Rusiya ilə müharibədeki möglubiyyətin-dən sonra (1774), ikinci dəfə Rusiyaya qarşı müharibəyə girişməyə cəsərat etməsə də, Əlimurad xana və Azərbaycan xanlarına Rusiya əleyhinə qızışdırıcı məktublar göndərməkdən ol çəkmədi. Həmin məktublarda o, “din qardaşlarını” inandırmağa çalışırdı ki, “...rus

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, IV hissə, vər. 278, 358.

² Yenə orada, vər. I, hissə, 80.

³ Yenə orada, vər. 365.

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, IV hissə, vər. 20.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

ordusu İran üzerine gelir...”, “Rusya əraziləri ələ keçirməyə çalışır, ancaq müqavilə olduğu (Kiçik Qaynarca müqaviləsi nəzərdə tutulur – red.) üçün biz onlara qarşı çıxa bilmirik, lakin nə qədər pul lazım olsa verə bilərik”¹.

Türkiyə agentlərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərdikləri bir vaxtda Naxçıvan feodallarından Şüküreli xanın oğlu Qara bəy Naxçıvan xanlığında öz tərəfdarlarını ətrafına toplayaraq “...Hacı Dəmir və Cari qalalarını ələ keçirdi. Bu qalalar Naxçıvanın 20 verstliyində olan möhkəmləndirilmiş qalalardan ibarət idi”². Cəfərqulu xanın hakimiyyətindən narazı olan Qara bəy, İrəvanda məskunlaşmış Abbasqulu xanın yanına çapar göndərərək ona bu barədə xəber verdi. Bu xəberdən sevinən Abbasqulu xan Qara bəyin dəstəsilə birləşməyə tələsti. Abbasqulu xan həmçinin irəvanlı Hüseyneli xandan xahiş etdi ki, o da təxirə salmadan öz qoşunları ilə onun kömeyinə gəlsin.

Abbasqulu xanın yaxınlaşdığını eşidən Cəfərqulu xan Naxçıvanı tərk edərək Xoy xanlığına qaçmağa məcbur oldu. Nüfuzlu Naxçıvan feodallarından biri olan Şüküreli xan Naxçıvan taxtının sahibsiz qalmasından və hakim dairələrdəki qarışqlıqdan istifadə edərək 1785-ci ilde hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

Naxçıvanda Şüküreli xanın hakimiyyəti haqqında Mərkəzi Dövlət Herib Tarix Arxivində (Moskva) hifz olunan 17 fevral 1785-ci il tarixli sənəddən başqa hələlik digər sənəd əldə edilməmişdir. Şüküreli xan hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. İki ildən sonra o, Cəfərqulu xan tərəfindən devrildi.

Cəfərqulu xan yenidən Naxçıvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirdiyi zaman Abbasqulu xan Naxçıvan taxtını özüne qaytarmaq məqsədi ilə dəfələrlə gah qarabağlı İbrahimxəlil xana, gah II İraklıya, gah da Rusyanın Qafqazdakı herbi dairələrinə müraciət edirdi.

Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətləri pozmamaq xatirinə II İraklı hətta Naxçıvan xanlığının arasında Xoy xanı Əhməd xanın vasitəciliyiylə Cəfərqulu xanla Abbasqulu xan iki yerə bölünməsini təklif etdi.

Azərbaycan xanlıqlarına goldikdə isə, bu dövrde feodal ara müharibələri qızışlığından onlar Naxçıvanla bağlı işlərə qarışmağa belə macəl tapmirdilər.

Azərbaycan xanlıqları arasındaki ziddiyyətlərdən Türkiye istifadə edə bilərdi. Bu isə öz növbəsində Rusyanın həmin bölgədə yeritdiyi siyaseti müvəffəqiyyətsizliye uğradırdı. Bununla əlaqədar Rusiya dövlətinin hakim dairələri Qafqaz xəttində olan ordunun komandanlığına tapşırılmışdı ki, “...yaxın olduqları yerlərdə Azərbaycan hakimlərinə, irəvanlı Hüseyneli xana, təbrizli Nəzərəqulu xana, xoylu Əhməd xana, urmiyalı Qulu xana sakitlik yaratmaq, öz aralarında razılığa gəlmək, sülhü qoruyub saxlamaq və öz imkanları ilə rəzləşməq üçün onlara təsir etsinlər. Onlara (Azərbaycan xanlarına – red.) bildirmək lazımdır ki, dinclik və sakitliyi Rusiya verə bilər. Rusiya ilə etibarlı qonşuluq əsasında güclü himayəçi tapa bilərlər... Men inanıram ki, Azərbaycanın hakimləri özləri bu həqiqəti dərk edəcək, qanlı ara müharibələrinə son qoyacaq və bu da həm özlərinin, həm də insanlığın xeyrinə olacaqdır”³.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xanları bir-biri ilə qanlı feodal ara müharibələri apardıqlarından Naxçıvan xanlığını sanki yaddan çıxarmışdır. Bu dövrde Azərbaycan xanlarından qonşuluqda olan Xoy xanı və xüsusilə Qarabağ xanı Naxçıvan xanlığına daha çox maraq göstərirdilər. Qarabağlı İbrahimxəlil xan hətta Naxçıvana yürüş etmək üçün tədbirlər de hazırlayırdı. Abbasqulu xanın hakimiyyətə gətirmək məqsədilə İbrahimxəlil xanın Naxçıvana yürüş etmək fikrini bilən Əhməd xan, onu bu fikirdən daşındırmağa çalışdı. O bu məsələdə İbrahimxəlil xanla birlikdə Təbriz xanlığı üzərinə yürüş etməyi, bu xanlığı borabər şəkildə öz aralarında bölüşdürüməyi təklif etdi. Əhməd xan bu yürüşün qələbə ilə nəticələnəcəyinə İbrahimxəlil xanı inandırmağa çalışırdı.

Xoy xanı Əhməd xanın bacısı oğlu, Təbriz xanlığının hakimi Nəcəfqulu xan Naxçıvan xanlığına münasibətdə dayısının siyaseti ilə razılışa bilmirdi. Nəcəfqulu xan öz dayısına yazaraq məsləhət bilmişdi ki, “o, Cəfərqulu xanla dostluğu rədd etsin, çünki bu dostluqdan heç bir qazanc əldə edə bilməz. Nəhayət, bu dostluq yalnız bizim əleyhimizə çevrilə bilər”. Öz məktubunda daha sonra Əhməd xana yaziirdi ki: “Çar İraklıya qarşı dayanmaq mümkün olmayacaq və bclə olduqda heç bir bəylərbəyiliyi (xan nəzərdə tutulur – red.), və yaxud digərləri onunla hesablaşmayacaq. Bu narazılığın acı nəticəsi ona gətirib çıxara bilər və yaranmış voziyyəti bundan sonra qay-

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 331, IV hissə, vər. 20.

² Yene orada, səh. 15.

³ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 288, vər. 32.

daya salmaq mümkün olmayacaq”¹. Çok güman ki, Nəcəfqulu xan hadisələrin gedisi haqqında Qafqazdakı rus komandanlığından aldığı məktub vasitəsilə öyrənmişdi və bununla əlaqədar hərəkət etmişdi. Məsələ burasındadır ki, 1783-cü il Georgiyevsk traktatına əsasən Kartli-Kaxeti çarlığının Rusyanın himayəsinə keçməsi müəyyən dərəcədə Cənubi Qafqaz və Cənubi Azərbaycan xanlıqları üçün də əhəmiyyətli idi. Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlət qurumları – xanlıqların başçılarının əksəriyyəti Rusyanın müstəmlokeçilik siyasetini dərk etmədən ərizmin vədlərinə inanır və sadəlövhiləkə Rusiyaya ümid bəsləyirdilər. Diplomatik münasibətlərdə çox ehtiyatlı olan Rusiya hökuməti Gürcüstanla müqavilə bağladıqdan sonra “müsəlman xanlarına” göndərdiyi “hədiyyələrlə” yanaşı, “xəbərdarlıq” da etmişdi ki, onlar Gürcüstanla münasibətlərini nizama salsınlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya dövlətinin “xəbərdarlığından” sonra Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti Rusyadan ehtiyat edərək Kartli-Kaxeti çarlığı ilə münasibətləri nizama salmaqla Rusiya tərəfindən də öz emin-amanlıqlarını temin etdilər. Təbriz, Ərdəbil, Şəki və digər xanlıqlardan Rusiyaya göndərilən cavab məktublarının əsl hərəkəti Mərkəzi Dövlət Horb Tarixi Arxivində hifz olunur. Həmin məktubların məzmunundan müəyyən etmək olar ki, Azərbaycan xanları tehlükə qarşısında Georgiyevsk traktatını “boyənməyə” məcbur olmuşdular.

Yuxarıda qeyd edildi ki, qarabağlı İbrahimxəlil xanla xoylu Əhməd xan arasındaki şərtə görə “...Təbrizi tutmaq və əldə edilmiş qəniməti bölmək, daha sonra Naxçıvanı ola keçirmək və İbrahimxəlil xan tabe etdirmək, Naxçıvanda 1793-cü ildə isfahanlı Əlimurad xan tərəfindən devrilmiş və İbrahimxəlil xana arxalanan Abbasqulu xanı hakimiyyətə getirmək”² qərara alınmışdı.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın qarşısında daha vacib bir məsələ durdurdu. O, Gəncədə boş qalmış xan taxtına öz yaxın adamını çıxarmaq istəyirdi. Tezliklə İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə Cavad xan Gəncə xanlığının hakimi təyin olundu. İbrahimxəlil xan bu barədə arxayınlılaşdıqdan sonra öz qoşunları ilə birləkə Xoylu Əhməd xanla birləşmək üçün hərəkət etdi. Xoya gedərkən İbrahimxəlil xan Naxçıvanı tutmaq, Abbasqulu xanı taxta çıxarmaq və yürüşü davam etdirmək qərarına gəldi. Qonşu xanların hesabına İbrahimxəlil xanın

güclənməsi Qafqazdakı rus komandanlığının planlarına mane oldu. Ona görə də İbrahimxəlil xanın Naxçıvan xanlığı ilə əlaqədar fikrini bilən polkovnik S.Burnaşev Xoy və Urmiya xanlarına yazdığı məktubda onlardan Naxçıvan xanlığının müdafiəsinə qalxmağı müraciət etmişdi. 1786-ci il iyul ayının 20-də S.Burnaşev P.S.Potyomkinə yazdığı raportda xəber verirdi ki, iyun ayının 12-də Naxçıvan xanlığında II İraklinin sarayına gəlmiş nümayəndə İbrahimxəlil xana qarşı kömək etməyi xahiş etmişdir.

S.Burnaşevin bütün cəhdlerinə baxmayaraq, qarabağlı İbrahimxəlil xan öz ordusunu Naxçıvan xanlığı üzərinə göndərdi. Qarabağ qoşunları Naxçıvan torpağında görünən kimi, “Cəfərqulu xan Şərur çayı sahilində qalada gizləndi...”¹. Beləliklə, 1787-ci il may ayının əvvəllərində İbrahimxəlil xanın qoşunu Naxçıvan qalasını elə keçirərək Abbasqulu xanı hakimiyyətə getirdi. Arxiv sənədlərində deyilir: “Naxçıvan xanlığının tutulması və Abbasqulu xanın hakimiyyətə gətirilməsini İbrahimxəlil xan öz adı ilə deyil, Abbasqulu xanın II İraklidən kömək alması və qüvvətlənməsi ilə əlaqələndirirdi”².

Naxçıvanı tutduqdan sonra Qarabağ qoşunları Abbasqulu xanın dəstəsi ilə birlikdə Cəfərqulu xanı təqib etməyə başladılar. Lakin bu tədbir uğursuzluqla nəticələndi. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, müttəfiqlər yürüş zamanı Naxçıvanda Şərur çayı sahilindəki mal-qaranı olə keçirmek istərkən Cəfərqulu xanın adamları onlardan mal-qaranı geri alıb, özlərini də məğlub etmişdilər.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Cəfərqulu xan Naxçıvanı tərk edərkən Əhməd xanın köməyi ilə bir neçə qalanı olə keçirmiş, özü üçün isə Hacı Demir qalasını iqamətgah seçmişdi.

İbrahimxəlil xan bu yürüşdəki uğursuzluqdan sonra vaxt itirmədən Təbrizə doğru hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin Əhməd xanla müttəfiqliyə ümidi olan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan aldanmışdı. Belə ki, İbrahimxəlil xan yolda olarkən artıq Xoy qoşunları Təbrizi tutmuşdular. Əhməd xan İbrahimxəlil xana “...Təbrizdən olə keçirilmiş qənimətdən... heç nə vermədi. Əhməd xan bildirdi ki, o, Təbrizdə yalnız hakimiyyəti deyişmişdir. Buna qohum kimi hüququ vardır. Lakin Naxçıvan xanı Cəfərqulu xanı öz himayəsinə götürüb... onun işlərinə qarışmağa ixtiyarı yoxdur. Çünkü Naxçıvana

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 288, ver. 32.

² P.Q.Butkov. Gösterilən osarı, səh. 176.

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 366, III hissə, ver. 20.

² Yine orada, ver. 323.

sahib olmaq üçün İsfahanın hakimi terəfindən fərman Cəfərqulu xana verilmişdir”.

Bu yürüşdə müvəffəqiyyətsizliklər bir-birinin ardınca İbrahimxəlil xanı təqib edirdi. Belə ki, Təbriz işlərile məşğul olduğu dövrda Cəfərqulu xanın qardaşı cəsaretlə Kəlbəli xan Abbasqulu xanı hakimiyətdən devirərək 1787-ci ildə özünü xan elan etdi. Abbasqulu xan yenidən Naxçıvanı tərk etməyo məcbur oldu. Bu hadisə o məqamda baş vermişdi ki, II İraklı “...İbrahim xanın Naxçıvanı tutduğu xəbərini eşidib knyaz İvan Baqratyonu göndərmişdi ki, ...o, nəyin bahasına olursa-olsun İbrahim xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsinə yol verməsin”¹. Lakin Kəlbəli xan artıq Naxçıvanı ələ keçirmişdi və gürcü qoşunlarını qalaya buraxmadı. 1787-ci il may ayının 20-də knyaz Baqratyon çar II İrakliyə göndərdiyi məktubda yazmışdı: “Kəlbəli bəy... güclü müqavimet göstərmək üçün qaladan çıxmışdı. Lakin mənim gəlişimlə əlaqədar tələsik yenidən qalaya çekildi”². Naxçıvan qalasını mühəsirəyə alan knyaz Baqratyon İbrahimxəlil xanın ordusunun arxasında keşfiyyat dəstəsi göndərdi. Həmin dəstə Sisyan ətrafında azsaylı Qarabağ qoşunları ilə qarşılaşdı. Hər iki təref arasında baş verən döyüşdə Qarabağ döyüşçüləri geri çekildilər. Gürcü qoşunlarının başçısı Xudiya və Borçalıdan olan Tatioglu geri qayıdarkən Qarabağ əsgorlarından birinin ebin-dən tapılmış İbrahimxəlil xanın Abbasqulu xana yazdığı məktubu da özleri ilə gətirdilər. Həmin məktubda deyilirdi ki, Abbasqulu xan “möhkəm dayansın”, tezliklə ona kömək üçün 2000 nəfər qüvvə göndəriləcək. İbrahimxəlil xanla II İraklı arasında ziddiyyətlərin olduğunu bilen Cəfərqulu xan Baqratyonla əlaqə yaratmağa cəhd etdi. Məqsədi Baqratyonun köməyi ilə Naxçıvana qayıtmaq idi. O çaltırıldı ki, Baqratyon tezliklə Naxçıvanı tutsun. Knyaz Baqratyon İrakliyə göndərdiyi məktubunda yazırkı ki, “Cəfərqulu xan Naxçıvanı asanlıqla alacağını söyləsə də, mən güclü müqavimət rast gəldim, qalanı 2000 nəfər qoruyur”³. Baqratyonun Naxçıvanı tutmaq cəhdinin çox güman ki, baş tutmamışdı. Məhz ona görə də gürcü dəstələri ətraf kəndləri qarət etməklə yanaşı, çoxlu mal-qara ələ keçirməkə kifayətlənib geri dönmüşdülər.

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sənəd 366, III hissə, vər. 324.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, siyahı 416, vor. 324.

Baqratyon məktubun sonunda yazırkı ki, hərbi toqquşmalara baxmayaraq, “...Siz əlahəzərətin gürcülərdən və tatarlardan (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – red.) ibarət olan qoşunları sağ və salamatdırılar”¹. Beləliklə, nə qarabağlı İbrahim xana, nə də II İrakliyə Naxçıvan xanlığını tutmaq qismət olmadı.

Həmin vaxtdan etibarən cəsarotlı və uzaqqorən dövlət xadımı Kəlbəli xanın hakimiyət dövrü (1787-1820) başlayır. Qardaşı oğlu Abbasqulu xanın iddiasından özünü qorumaq üçün Kəlbəli xan onu Naxçıvana dəvət etdi, ürəyində kin bəsləsə də, ona böyük imtiyazlar verdi.

Kəlbəli xan hakimiyətə gəldiyi vaxt Azərbaycanda və bütün lükde Cənubi Qafqazda daxili və xarici vəziyyət xəyli mürəkkəbleşmişdi. Azərbaycanın və Gürcüstanın İran və Osmanlı imperiyası tərəfindən təcavüzkarlığa məruz qalmaları təhlükəsi yaranmışdı. Belə bir tarixi şəraitdə Cənubi Qafqaz xalqları öz daxili imkanları hesabına xarici təhlükəye qarşı istiqlaliyyətlərini müdafiə edə bilməzdilər. Naxçıvan xanlığında hakimiyətə gəldiyi gündən Kəlbəli xan Rusiya dövləti ilə həm siyasi, həm də iqtisadi münasibətlər yaratmağa səy göstərmişdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Həmin dövrə İran təcavüzü qarşısında qalan Azərbaycan xanlarına rus dövləti özünü riyakarlıqla Şərqi xalqlarının “dostu” kimi qələmə verir, Azərbaycan xalqlarına her vasite ilə kömək göstərəcəyini vəd edirdi. Məhz buna görə də Kəlbəli xan sadələvhələkə rus diplomatlarının fitnəkarlığına uymuşdu. O da bəzi Azərbaycan xanları kimi Georgiyevsk müqavilesinin (1783) səmimiyyət naminə bağlanıldığına inanırdı. Kəlbəli xanın hakimiyəti dövründə Naxçıvan xanlığı nisbətən canlandı. Olan məlumatə görə Kəlbəli xan İrəvan xanı ilə birlikdə Xoy xanlığına yürüş edib Xoy şəhərini mühəsirəyə almışdı. Bunun da əsas səbəbi vaxtile Xoy hakiminin Bayazid paşasına kömək etməsi və eyni zamanda Naxçıvan xanlığından, çox güman ki, Cəfərqulu xanın vaxtında, saxlanılmaq üçün verilmiş qiymətli şeylərin qaytarılması idi.

Birloşmuş Naxçıvan və İrəvan qoşunları yalnız Xoyda saxlanılan qiymətli şeyləri geri aldıdan sonra Xoy xanlığını tərk etdilər. Bir qədər keçdikdən sonra isə Xoy hakimi Kəlbəli xanla barışmış

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 416, vor. 324.

ve onlar birlikdə İrevan xanlığına basqın etmişdilər. İrevandan xərac alıqdan sonra müttəfiq qoşunları geri çəkildilər.

Bütün bu tədbirlər Naxçıvan xanlığının müəyyən qədər möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Kəlbəli xan Naxçıvan xanlığının möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olduğu zaman onun Naxçıvandan kənar da yaşıyan əmisi oğlu Cəfərqulu xan hakimiyyətə qayitmaq fikrindən dönməmişdi. O bu məqsədlə də gah bu, gah da digər xana kömək üçün uğursuz müraciətlər etmişdi. Amma buna baxmayaraq, "Qacar təhlükəsinə" qədər Naxçıvan xanlığında elə bir fövqoladə hadisə baş vermemişdi.

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında İranda Qacar sülaləsinin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd xanın şöhrəti getdiçə artırdı. 90-ci illərin əvvəllerində o, demək olar ki, bütövlükdə İranı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Hətta 1791-ci ildə tacqoyma mərasimini başqa vaxta keçirse də özünü şah clan etdi. Ağa Məhəmməd xan eyni zamanda özünü Azərbaycanın da hakimi hesab edirdi. Çünkü Səfəvilər dövlətində qərarlaşdırılmış ənənəyə görə şah həm də Azərbaycanın ve Gürcüstanın ali hakimi olmalı idi.

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının bəzilərini özüne tabe edən Ağa Məhəmməd xan 1791-ci ildən başlayaraq öz qoşunlarını Şimali Azərbaycana yürüş üçün hazırlamağa başladı. Qəribədir ki, hətta bu xəberi eşidən bəzi Azərbaycan xanları yena də bir-birinə ədavətdən ol çıkmirdilər. Belə ki, 1792-ci ildə qarabağlı İbrahimxəlil xan Naxçıvan xanlığına əl uzatmaq fikrində id. O, Dağıstandakı qohumu Ömrə xanla ittifaqa girərək Naxçıvan qalasına yürüş etdi. Müttəfiq qoşunlarının sayı 11 minə çatırdı. Lakin qalanın mühasirəsi uzun çəkmədi. Tezliklə Xoy və İrevan xanlarının köməyi ilə Kəlbəli xan döyüsdə qəti qələbo çaldı. Bu döyüsdə İbrahimxəlil xan 1000 nəfər, Ömrə xan 700 nəfər, Kəlbəli xan isə müttəfiqləri ilə birlikdə cüzi canlı qüvvə itirdi. Qarabağ qoşunlarının tərkibində Dağıstandan gəlmış çoxlu muzdlu döyüşçülər olduğuna görə, bu güne qədər Naxçıvan ətrafında geden döyüş yeri "ləzgiqiran" adlanır.

İbrahimxəlil xan və Ömrə xanın ordusu yenice Naxçıvan xanlığını tərk etmişdi ki, Ağa Məhəmməd xanın qasıdları Azərbaycana daxil oldular. Mənşəcə azərbaycanlı olan Qacar tayfasının nümayəndəsi Ağa Məhəmməd xan elə güman edirdi ki, Azərbaycan xanları ilə asanhqla ümumi dil tapa biləcək. Bu məqsədlə o, "...hər bir

xanlığa öz nümayəndəsini göndərərək ona tabe olmaq rəmzi kimi arvadını, uşağıni və ya qardaşını girov tələb etdi"¹. Qacarlar tərəfindən girovların alınması mərkəzdən uzaqda olan feodalların həmişə itaətdə qalmalarına zəmanət verirdi.

Ağa Məhəmməd xana müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər gücü olmayan Kəlbəli xan tabeçilik rəmzi kimi qəlbən nifret bəslədiyi Abbasqulu xanı girov kimi Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə göndərdi. Belə addımı atmaqla o, bir tərofdən İran hakimiyyətin tələbini ödəyir, digor tərofdən isə xanlıq taxtnı ələ keçirmək arzusunda olan Abbasqulu xanı Naxçıvandan uzaqlaşdırıldı. Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, Kəlbəli xanın göndərdiyi Abbasqulu xan onun doğma qardaşı deyil. Onu da bilirdi ki, Kəlbəli xan əmisi oğlu Abbasqulu xanı sevmir və onu sadəcə olaraq özündən uzaqlaşdırır. Bütün bunlara baxmayaraq, təbiəton qəddar olan Ağa Məhəmməd xan Naxçıvandan gələn girovu qəbul etdi, lakin Kəlbəli xandan qisas almağı da unutmadı.

Şimali Azərbaycanın bir çox xanlıqlarından və Kartli-Kaxeti çarlığından rədd cavabı alan Ağa Məhəmməd xan silaha əl atmalı oldu. Onun ordusu üç istiqamətdə hərəkət edirdi – Talış, İrevan və Qarabağ istiqamətində. Ağa Məhəmməd xan özü seçmə qoşunun başında Qarabağ istiqamətində iştirak etdi. Ağa Məhəmməd xanın böyük bir ordu ilə Arazi keçməsi xəbəri Cənubi Qafqaz xalqlarının arasında təsviše səbəb oldu. Yoxsul xalq kütlesi üçün bu hadisə ilk baxışda bir o qədər də dəhşətli deyildi. Sadəcə olaraq onların ağaları başqları ilə əvəz olunacaqdı. Varlılar isə işgalçılardan gəlmələri ilə mal-dövlətlərindən möhrum ola bilərdilər. Ona görə də Qarabağ, İrevan, Naxçıvan və digər xanlıqların varlı adamları öz emlaklarını götürərək Gürcüstan'a qaçıp və belə hesab edirdilər ki, Ağa Məhəmməd xan Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş Kartli-Kaxeti çarlığına daxil olmağa cəsarət etməyəcək. Lakin məlumudur ki, Gürcüstan da Ağa Məhəmməd xanın törətdiyi talanın qurbanı oldu.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza birinci yürüşü barədə həm inqilabaqadərki müəlliflər, həm də müasirlərimiz bir sıra əsərlər yazmışlar. Ona görə də bu mesələ üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur. Yalnız onu qeyd etməliyik ki, Ağa Məhəmməd xanın

¹ MDHTA, f. 52, siyahı 1/194, sonəd 416, vər. 324. Ağa Məhəmməd xanın fərمانlarının bir neçəsi Rusiyanın Xarici Siyaset Arxivində (RXSA) saxlanılır. Bax: RXSA. Rusiyanın İranla əlaqəsi fondu, siyahı 77/6, sonəd 6, vər. 339-348.

Cənubi Qafqaza etdiyi birinci yürüşü gözlənilən nəticəni vermədi. Belə ki, İran ordusu Tiflisi viran etsə də gürcü xalqının müqavimətini qıra bilmədi. Azərbaycan ərazisində isə Ağa Məhəmməd xanın qoşunları azərbaycanlıların son dərəcə güclü müqavimotinə rast geldilər. Birinci yürüşdə Ağa Məhəmməd xan Cənubi Qafqazı keçmişdə olduğu kimi İranın əyalətlərindən birinə çevirə bilmədi. Şuşanın 33 günlük mühəsirəsi və Şuşa ətrafında İran ordusunun möglubiyəti isə Ağa Məhəmməd xanın hərbi şöhrətini xeyli dərəcədə sarsıldı. Lakin bununla belə Ağa Məhəmməd xanın bu yürüşü Cənubi Qafqaz xalqlarına saysız dərəcədə bedbəxtliklər getirdi. İran sorbazlarının yerli əhalisi ilə amansız rəftarı Azərbaycanın və Gürcüstanın təsərrüfatına ağır zərbe endirdi, məhsuldar qüvvələrin pisləşməsinə, habelə şəhərlərin dağıdılmamasına və ticarətin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza birinci yürüşü ərefəsində bir çox yerli hakimlər kömək üçün Rusiyaaya müraciət etmişdilər. Uzun götür-qoydan sonra, nəhayət imparatriçə II Yekaterina Cənubi Qafqaza ordu göndərməyi qorara aldı. Bu hadisə Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı törk etməsinə səbəb oldu.

Ağa Məhəmməd xan geri çəkilərkən Şimali Azərbaycan xanlarının ona tabe olmaması və ya formal olaraq sözde sədaqətli qala-caqları ilə qətiyyən razılaşa bilmirdi. Belə hakimlərdən biri də Naxçıvan xanı Kəlbəli xan idi ki, Ağa Məhəmməd xan onunla haqq-hesab çəkməyi unutmurdu. Kəlbəli xan sonralar Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinin qurbanı oldu. Ağa Məhəmməd xanın emriliə onun gözleri çıxarıldı və Naxçıvandan uzaqlaşdırıldı. Bu hadisə tarix ədəbiyyatında müxtəlif cür izah olunur. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinin” müəllifi bu münasibətlə yazar: “Ağa Məhəmməd dağıdılmış Gürcüstandan geri qayıdarkən, Kəlbəli xanı silah gücünə özüne tabe edə bilməyecəyini başa düşdüyü üçün hiyləyə ol atdı. Hörmətli adam kimi onu öz düşərgəsinə dəvət etdi. Kəlbəli xan sadəlövhükükle bu təklifi qəbul etdi. Lakin düşərgəyə gələn kimi kor edilib Tehrana göndərildi və həbsxanada saxlanıldı. Bu hadisədən sonra Naxçıvan xanlığı demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi”¹.

Bələliklə, ehtimal etmək olar ki, Kəlbəli xanın gözleri ağa Məhəmməd xanın birinci yürüşü dövründə, 1795-ci ildə çıxarı-

mışdı. Akademik P.Q.Butkov bu məsələ ilə bağlı bir qədər başqa cür yazar: “Rus ordusunun qəflətən geri çəkilməsi ilə əlaqədar 1797-ci ilin yazında qəddarlıq və amansızlıqla hücum eden Ağa Məhəmməd camaati qırırdı. Onun məqsədi şuşalı İbrahim xanı darmadığın etdikdən sonra yenidən Gürcüstana getmək idi. O istəyirdi ki, vaxtilə Şah Abbas şamaxılilara, şəkililərə, naxçıvanlılarla, talişlara, gürcülərə və başqalarına divan tutaraq Mazandaran və Astrabada köçürdüyü kimi, o da əhalini doğma yurdlarından ayırb sürgün etsin. Naxçıvana göndərilmiş sərdara göstəriş verilmişdi ki, Naxçıvan əhalisini zorla İrana köçürsün, kəndləri isə viran etsin. Naxçıvan xanı (Kolbeli xan – red.) qərara aldı ki, özü şəxsən Ağa Məhəmməd xandan xahiş etsin ki, əhaliyə divan tutmasın. Lakin özü birinci olaraq Ağa Məhəmməd xanın qəzəbine düçər oldu”².

Bize cələ gelir ki, P.Q.Butkovun fikri həqiqətə daha yaxındır. Çünkü Kolbeli xan rus ordusu 1796-ci ildə Azərbaycanda olarkən nəinki ordunun ali baş komandanı V.Zubovla yazişmişdir, hətta o, Rusiyadan İran təcavüzüno qarşı kömək almaq kimi sadəlövh məqsədlə rus dövlətinin təbəəliyini qəbul etməyə hazır olduğunu da bildirmişdi.

1796-ci ildə rus qoşunlarının Azərbaycana gəlmələri burada qüvvələrin parçalanmasına səbəb oldu. Azərbaycan xanlıqlarında Rusiya dövlətino qarşı münasibət müxtəlif idi. Yerli əhalinin rus komandanlığına münasibəti haqqında kifayət qədər arxiv sənədləri vardır. Sənədlərdən aydın olur ki, rus ordusunun Baş qərargahı yerli feodalları öz tərəfinə çəkmək məqsədilə onlara yağlı vədlər verir, düşmənlərə qarşı mübarizədə silahlı kömək edəcəklərinə boyun olurdu. Rus ordusunun qərargahından çıxan rəsmi sənədlərdən birində deyilir ki, Ağa Məhəmməd xan yərli əhaliyə “əziyyət vermİŞ və onu qarət etmişdir. Lakin Rusiya ordusundan yalnız kömək və dostluq gözləmək olar. Rus ordusu buraya ona görə gəlmişdir ki, bu diyarı azad etsin və devrilmiş hakimləri öz yerlərinə borpə etsin”². Azərbaycan xanları ilə “dostluq” münasibəti yaratmaq məqsədi ilə rus ordusunun qərargahı onlara qiymətli hədiyyələr verir, nümayəndələr gəndərməkə xoş münasibətlər yaratmağa çalışırı. Rus komandanlığının nümayəndələri komandanlıq adından onlara həmişə

¹ P.Q.Butkov. Gösterilən əsəri, səh. 427-428.

² RXSA, f. 77/1, sənəd 158, ver. 89.

kömək ediləcəyi, İran təhlükəsindən qorunacaqları və onların hakimiyyətlərinin gücləndirilməsi üçün səy göstərəcəklərini vəd edirdilər. Bütün bu vədlər ayrı-ayrı xanları şirnidirir, onlar bu vədlərlə əlaqədar olaraq Rusiya dövlətinin himayəsi altında öz hakimiyyətlerini möhkəmləndirəcəklərinə inanırdılar. Belə xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. Kəlbəli xanın çar Rusiyasının səmimiyyətinə inanması ona baha başa gəldi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1796-cı ildə Rusiya hakimiyyət orqanları ilə əlaqə saxlanması Ağa Məhəmməd xan kimi zülmkarın qozobinə səbəb oldu.

Kəlbəli xan Tehran həbsxanasında çox qalmadı. Ağa Məhəmməd xanın ölümündən (1797) sonra İran taxtında onu əvoz etmiş Fətəli şah Kəlbəli xana “azadlıq” bağışlasa da, ona Naxçıvanda deyil, İrəvan xanlığında yaşamaq üçün icazə verdi. Çünkü bu zaman Naxçıvan xanlığını Abbasqulu xan idarə edirdi.

Gözlerini itirso də ruhdan düşməyən Kəlbəli xan siyasetdən kənardə qala bilmədi. İrəvanlı Məhəmməd xanın qətiyyətsiz və həm də çox cavan olmasından istifadə edən Kəlbəli xan tezliklə “...onun etimadını qazandı və xanlığın etibarlı adamına əvrildi”.

Kəlbəli xan naxçıvanlılar arasında böyük hörmətə malik idi. Ona görə Kəlbəli xanın İrəvanda olması xəbərini eşidən saray əyanlarının əksəriyyəti öz ailəsi ilə birlikdə ora köçürüdülər. Abbasqulu xan belə axının qarşısını ala bilmədi və nəticədə bu hadisə onun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına səbəb oldu. İran hakimiyyətinin himayəsində möhrum olan Abbasqulu xan da İrəvana getməyi qərara aldı. Burada Kəlbəli xan onu qəbul edərək Naxçıvandan gələn digər feodal-larla danışıqlar apardı.

Naxçıvanlıların və Abbasqulu xanın İrəvana gəlmələri Kəlbəli xanın siyasi aləmdə mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Tezliklə Kəlbəli xan İrəvan xanının qoşunu ilə... Naxçıvandan əli çıxan Abbasqulu xanla birlikdə Qars üzərinə hərbi yürüş etdi. Kəlbəli xanı bu yürüşdə gürcü şahzadəsi Aleksandr da müşayiət edirdi. Onun əsil məqsədi hakimiyyəti elə keçirmək üçün Gürcüstandan kenarda özünə müttəfiq axtarmaqdan ibaret idi.

Naxçıvanlıların və irəvanlıların Qars üzərinə yürüşü Qafqazdakı rus komandanlığı tərəfindən dayandırıldı. Bu ona görə edildi ki, 1801-ci ildə Rusyanın tərkibinə daxil olmuş Gürcüstanın (Kartli-Kaxeti) sərhədlərində münaqişə olmasını rus komandanlığı arzu-

lamırdı. Həm də Kəlbəli xanın hərbi yürüşü haqqında Qars paşası rus qoşunlarının Qafqazdakı ali baş komandanı general-leytenant Knorrinçə xəbər vermiş və insan qırğının qarşısın almaqdə ona kömək göstərməyi xahiş etmişdi.

Birləşmiş Naxçıvan və İrəvan qoşunları geri qayıtdıqdan sonra İran qoşunlarının sərkordelərindən biri – Pirqulu xan 400 nəfər sərbazla Naxçıvanda göründü. O, İrəvan xanına fərman göndərərək tələb etdi ki, "...Naxçıvandan köçənləri geri qaytarsın. Əks təqdirdə yüz min manat məbləğində cərimə verilməlidir"¹. Lakin Pirqulu xanın qoyduğu tələb tekçə yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşdı. Şahın göstərişi ilə o, Azərbaycan xanlarının hamısına fərman göndərərək tabe olmaq rəmzi kimi girov tələb etdi. Eyni zamanda Pirqulu xan Gürcüstana hücum üçün tədbirlər də hazırladı. Bu məqsədlə o, çar XII Georginin düşmənləri ilə əlaqə saxlayır, öz qoşununu azorbaycanlılar hesabına gücləndirmek istəyirdi. Lakin onun bu cəhdı müvəffiqiyət qazanmadı.

1802-ci il sentyabrın 11-də P.D.Sisianov Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarına baş komandan təyin edildi. O, həm bacarıqlı, həm də təbiətçə zələm idi. Rəsmen P.D.Sisianov Qafqaz xəttinin inspektoru, Həştərxanın qubernatoru, Gürcüstanda mülki işlər rəisi hesab olunurdu.

P.D.Sisianov hələ 1776-ci ildə V.Zubovun komandanlığı altında cənuba yürüş edən rus qoşununun tərkibində olduğu dövrdə, özünü bacarıqlı zabit kimi göstərmişdi.

P.D.Sisianov Qafqazdakı rus qoşunlarının ali baş komandanı təyin edildikdən sonra Fətəli şah Pirqulu xanı geri çağırıldı. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə Fətəli şah Kəlbəli xan Naxçıvanın hakimi kimi tanıdı və ildə İran xəzinəsinə müəyyən məbləğdə xərac vermək şərti ilə onun Naxçıvana xan kimi getməsinə razılıq verdi.

Lakin bu tədbirle İranın yeni hökməarı Fətəli şah nə yerli əhalinin, nə də Kəlbəli xanın hörmətini qazana bildi. Müasirlərindən P.Zubov bu barədə belə yazar: “Hakimiyyət başında olan Qacar sülalosuna nifrot bəsləyon Naxçıvan xanı, nəinki xərac verməkdən imtina etdi, həmçinin Fətəli şahı İranın hökməndən kimi də tanımadı”². Kəlbəli xanın Naxçıvana qayıtması ilə Sisianovun Tiflisə gəlməsi eyni vaxta – 1803-cü ilin fevralına təsadüf edir. Sisianov Kəlbəli xanın

¹ P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, səh. 527.

² П.Зубов. Подвиги русских воинов в странах Кавказа, СПб., 1835, стр. 72.

Naxçıvanda və İrəvanda böyük hörməti olduğunu biliirdi. Şahin Kəlbəli xana səmimiyyətdən uzaq, saxta münasibətindən də xəberi vardi. Sisianov bu voziyoytdən istifado etmək qərarına gəldi. Uzun müddət erməni katolikosu Danil Tehranda saxlamlırdı. Cənubi Qafqaz ermənilorinin hörmətini qazanmaq üçün Sisianov Kəlbəli xanın vasitəsilə Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. 1803-cü il fevralın 6-da Sisianov Kəlbəli xana yazardı: "...Ali məqamınızdan xahiş edirəm ki, sizdən asılı olan bütün imkanlardan istifadə edərək Ümum-rusiya əlahəzərət imperatoru və ali sultanın razılığına əsasən, Ararat patriarxı Danil katolikosun öz vezifəsinə qaytarılması üçün kömək edəsiniz. Mənə gəlib çatan xəbərə görə inanıram ki, sizin katolikos Danilin geri qaytarılması üçün imkanlarınız var"¹. Əlimizdə hələlik Kəlbəli xanın cavab məktubu yoxdur. Lakin onun arxiyepiskop Ohannesə yazdığı məktubundan Naxçıvan xanının həmin məktuba olan münasibətini müeyyənləşdirmək olar. Məktubda deyilirdi: "Mən iranlılardan o qədər incimişəm ki, onlar Allah olsalar bəle, onlara boyun əymərəm... əgər mən dəqiq bilsəm ki, ruslar Gürcüstanı tork etməyəcəklər, necə ki, qr. Zubov qayıtdı və bunun nəticəsində bizim evlər dağıldı, o zaman mən ruslara xidmət edərəm. Mənim haqqımda Sisianova pis cəhətdən məlumat verilmişdir. Əgor mənə yazıldığım kimi, ruslar Gürcüstanda möhkəmlənsələr, mən do dövlətinizin xidmətində olaram. Mən ayın 28-də İrana şahın yanına gedəcəm və bu səfərdə əsas məqsədim patriarx Danili Naxçıvana gotirməkdir və buna siz əmin ola bilərsiniz"².

Məktubdan götürülmüş bu qısa iqtibasdan müyyyon etmək olar ki, Kəlbəli xan rus dövlətinə pis münasibətə bəsləmirmiş, həmişə olduğu kimi, sadəlövhəlükən rus dövlətinin köməyinə bel bağlayırmış.

Çox güman ki, bu məktubdan sonra Kəlbəli xan İrana getmiş və katolikos Danilin geri qaytarılmasına nail olmuşdur. Lakin irəvanlı Məhəmməd xan Danili İrəvana buraxmamışdı. Çünkü bu zaman xanın özü tərəfdən təyin edilmiş David adlı başqa bir erməni ruhanisi buranı idarə edirdi. İrəvanlı Məhəmməd xanın bele hərəketi Sisianovun ciddi narazılığına səbəb oldu. Bu münasibətlə Sisianov 1804-cü il may ayının 5-də Kəlbəli xanın adına məktub da göndərdi. Həmin məktubda Məhəmməd xanın ünvanına hədəleyici sözlər yazaraq onun

nəzərinə bunları çatdırmağı Kəlbəli xandan tələb etdi: 1) Hər şeydən əvvəl Davidlə gedən danışqlar kəsilməli və patriarch Danil öz yerinə bərpa olunmalıdır; 2) qala (İrəvan – red.) rus qoşunları tərəfindən tutulduğandan sonra xana qalada və ya qaladan kənarda yaşamağa sərbəstlik verilecəkdir; 3) xan rus imperatorunu özünün dövlət başçısı kimi qəbul etməli, sədaqotlu olacaqına and içməlidir; 4) xan Rusiyaya 80 min manat həcmində xərac verməli və hər il bu xərci iki müddətdə – birinci yarısını Novruzdan bir gün keçdiğden sonra, ikinci yarısını isə iyul ayından sonra ödəməlidir. Bunun müqablinde xan, öz əvvəlki hüququnda qalacaq və rəisliyini davam etdirəcək. Imperator xanlıq hüququ barədə şəhadətnamə verəcək ki, bu da onun təhlükəsizliyini təmin edəcək. Eyni zamanda xan ailəsinin İrədan gətirilməsi üçün bütün tədbirlər görüleceək"³.

Göründüyü kimi, rus komandanlığı Kəlbəli xandan istifadə edərək, onun vasitəsilə irəvanlı Məhəmməd xana təsir göstərməyə çalışır, İrəvan xanlığını ələ keçirmək məqsədini güdərək Eçmiədzinə daha etibarlı Danili katolikos qoymaq istəyirdi. Bununla rus komandanlığı Cənubi Qafqazda xristianların, xüsusilə hələ o vaxt dönyanın bir çox ölkələrinə yayılmış ermənilərin hüsn-rəğbətini qazanmağa can atıldı. Lakin o zaman bu fikri həyata keçirmək mümkün olmadı.

Rus komandanlığı hərbi-stratiji cəhətdən əlverişli olan İrəvan xanlığını fəth etmək üçün tədbirlər hazırladığı zaman, ingilis və fransız diplomatiyası tərəfindən qızışdırılan şah hakimiyyəti 1804-cü ilin may ayında rus komandanlığından tələb etdi ki, qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarsın. Bu cəlo bir vaxta təsadüf edirdi ki, Sisianov naxçıvanlı Kəlbəli xanla danışqlar aparırdı. Rusiya İranın notasını rədd etdiyinə görə, 1804-cü il iyunun 10-da İranla Rusiya arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və beləliklə də bu iki dövlət arasında, tarixdə məşhur olan birinci Rusiya-İran müharıbəsi başlandı.

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т. II, док. 1270, стр. 638.

² AKAK, II c., sənəd 1271, səh. 634.

³ AKAK, II c., sənəd 1271, səh. 639.

XANLIĞIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞGALİ

1. Naxçıvan xanlığı birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1804-1813)

XIX əsrin əvvəllərindən Qafqazı ələ keçirməyi qarşısında məqsod qoyan çar Rusiyası 1803-cü ildə Car-Balakən camaatını qəddarlıqla tabe etdikdən sonra, 1804-cü ilin yanvarında daha artıq qəddarlıqla Gence xanlığını işgal etdi. Rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindəki təcavüzündən təşvişə düşən İran hökuməti Cənubi Qafqazdan qoşunlarını geri çağırmağı Rusiyadan tələb etdi. Alınan rədd cavabı İranla Rusiya arasında müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu.

Müharibənin ilk günlərində qalibiyyətlə irəlileyen rus qoşunlarının müvəffəqiyyətinə, Car-Balakondə və Gence xanlığında qəddarlıqlarına Azərbaycanın şimalında yerləşən xanlıqlar biganə qala bilməzdilər. Gence xanlığının aqibətində qorxuya düşən Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları rus komandanlığından ehtiyat edərək, "müqavilə" əsasında çar Rusiyasının himayosunu qəbul etməyə məcbur oldular.

Şimali Azərbaycanda siyasi voziyyətin bu şəkildə deyişməsi ilə əlaqədar Fətəli şah Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını bütünlükə özünə tabe etmədən var qüvvəsini Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə yönəldə bilməzdi.

Hələ İranla müharibə başlamazdan əvvəl, yerli vəziyyətə tanış olan rus ordusunun Qafqaz qoşunlarının ali baş komandanı knyaz P.D.Sisianov yazmışdı: "...Azərbaycan xanlarının böyük bir hissəsi açıqdan-açığa İran şahının özbaşinalığına görə ona nifrot edir"¹. Məhz bunu nəzərə alan Fətəli şah, ilk növbədə, Cənubi Azərbaycan xanlarını özüñə tabe etmək qərarına goldi. Şah Cənubi Azərbaycanda çox asanlıqla qələbə ələcəgina ümidi edirdi. Lakin o yanılırdı. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq Cənubi Azərbaycanın bir çox xanları ümumi düşmənə qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara

aldılar. Vəziyyətin belə şəkil almasından xəbər tutan Sisiyanov dərhal rus komandanlığının qərargahına belə bir məlumat verdi: "...Təbriz xanı Əhməd xan... və bundan əlavə Azərbaycanın və İranın daha on xanı Baba xandan (Fətəli şahdan – red.) üz çevirmişlər. Yaranmış vəziyyət onu (şahı – red.) xeyli narahat etmişdir. Əgər şah Azərbaycana gəlse, Azərbaycan xanları sözleşiblər ki, müqavimət göstərib onu məglub etsinlər və İran qoşunlarının Aflantu (Qaflankuh – red.) dağlı istiqamətindəki hərəketinin qarşısını alsınlar"¹.

Yuxarıda göstərilən arxiv sənədindən məlum olur ki, Cənubi Azərbaycan xanları birinci Rusiya-İran müharibəsinin əvvəllərində hələ İranın təsiri altına düşməmişdilər.

Açıqdan-açığa İran əleyhinə siyaset yeridən Cənubi Azərbaycan xanlarından biri Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xan idi. O, cinsi zamanda Qafqazdakı rus qoşunlarının ali baş komandanı ilə də məktublaşındı. Bundan xəbər tutan şah Cəfərqulu xanı cəzalandırmaq üçün imkan axtarırdı. Cəfərqulu xanın 200 nəfər atlı ilə xanhədan müvəqqəti olaraq getməsindən istifadə edərək, şah orduzu Xoya basqın etdi. Şəheri talan edən İran sərbəzları Cəfərqulu xanın oğlunu, arvadını və qardaşını girov kimi özləri ilə İrəvana apardılar. Bu hadisədən sonra da Cəfərqulu xan şaha tabe olmaqdan imtina etdi və öz dostəsi ilə İrəvana gedib qohumu Məhəmməd xanın yanında sığınacaq tapdı.

Lakin Cəfərqulu xan uzun müddət İrəvan qalasında qala bilmədi. Fətəli şahın böyük ordu ilə İrəvana yaxınlaşdığını eşitdikdə o buranı da tərk etdi. 1804-cü ilin iyun ayında knyaz P.D.Sisianovun komandanlığı altında rus ordusu İrəvan qalasını mühasirəyə alarken Cəfərqulu xan da böyük fəallıq göstərdi. "Knyaz Sisiyanov belə qərara gelmişdi ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra orada və Eçmiədzin monastırında bir polk qoymaqla Naxçıvana getsin və şəhəri aldıqdan sonra orada da bir polk qoyub Gürcüstana qayıtsın"². Arxiv sənədlərinin birində deyilir ki, bir neçə gündən sonra xanlığından oli üzülmüş Cəfərqulu xan 200 atlı ilə gələrək Rusiya imperiyasına sədaqətli olacağına and içmişdir³. Tarixi ədəbiyyatda belə bir məlumat da var ki, guya Cəfərqulu xanın vəziyyətini bilən Kəlbəli xan ona məktub yazır

¹ RXSA, Baş arxiv, 11-25, sənəd 1 (1805), vər. 7a.

² MDHTA, f. VUA, sənəd 4258, II hissə, vər. 12.

³ Yenə orada, sənəd 1273, səh. 634.

¹ AKAK, II c., sənəd 1216, səh. 610.

ve İrana, Fətəli şahın yanına gedəcəyini, onun oğlunu, arvadını ve qardaşını geri alacağını, hətta şahdan onun Xoy xanlığına qaytarılması xahiş edəcəyini bildirdi. Yalnız bu şərtlə ki, ruslardan el çəksin. Ancaq Cəfərqulu xan Rusiyaya meyil etdiyindən bu işə razılıq verməmişdi¹.

Çox güman ki, Kəlbəli xanın bu fikri İran şahına çatdırılmışdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1804-cü ildə Fətəli şah 15.000 nəferlik ordu ile İrvan qalasını ahb Məhəmməd xanı əsir edərək Tehrana göndərdikdən sonra İrvan xanlığının idarəesini Kəlbəli xana tapşırıdı.

Kəlbəli xanın İran şahı tərefindən dəstəklənməsi Qafqazdağı rus komandanlığına çatdırılmışdı. Kəlbəli xana onsuz da inanmayan knyaz Sisianov bu hadisədən sonra Naxçıvan xanına etibarını tamamilə itirdi. İran dövləti ilə yaxınlığına görə, Sisianov Kəlbəli xanı özünün en qəddar düşməni hesab edirdi. Naxçıvan taxtından kənarlaşdırılmış Kəlbəli xanın əmisi oğlu Abbasqulu xan yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Abbasqulu xan Naxçıvandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra Sisianovda sığınacaq tapmışdı. O burada, sözün tam mənasında, quldurluqla məşğul olurdu. Sənədlərin birində deyilir; “İbrahim xanın razılığı ilə Qarabağ qəzasında yaşayan Naxçıvanın sabiq hakimi Abbasqulu xan Təbrizdən, Ordubaddan, Naxçıvandan və digər yerlərdən gələn tacirləri soyub talayır”².

Soyğunçuluqla məşğul olan Abbasqulu xan bir an belə Naxçıvan taxtını unutmadı. Abbasqulu xan yazdığı məktublarında Sisianovu inandırmağa çalışırdı ki, Kəlbəli xandan fərqli olaraq onun Fətəli şahla heç bir əlaqəsi yoxdur. Rus hakim dairələrində Fətəli şah sadəcə olaraq özünün əsil adı ilə – Baba xan adlandırılduğu üçün Abbasqulu xan da Fətəli şaha “Baba xan” deyərək rusların qılığına girməyə çalışırdı. O, məktubların birində yazdı: “Cəfərqulu xanla müqayisədə mənim Baba xana münasibətim daha pisdir”.

Sisianovun Naxçıvan üzərinə yürüş etmək fikrində olduğunu, lakin orzaq və yem məhsullarının qılığı üzündən tərəddüd etdiyini bilən Abbasqulu xanın Sisianova göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Yazdığınıza görə, Naxçıvanda ərzaq və yem tapmaq çətindir. Lakin əlahəzətin nəzərinə çatdırıram ki, Rusiya ordusunu lazım olan bir sıra

levazimatla yanaşı, 10 il müddətində hər cür ərzaqla təchiz edə bilərəm”¹.

Şübhəsiz, Abbasqulu xan rus komandanlığına vəd vermeklə, her şeydən əvvəl, özünün şəxsi məqsədini güdürdü. Bu fikir onun Rusiya komandanlığına yazdığı məktublardan birində daha aydın görünür: “...xahiş edirəm ki, Naxçıvan xanlığına sahib olmaq üçün lütfən menə fərman verəsiniz”².

Təkcə fərmanla kifayətlənməyən Abbasqulu xan daha sonra Sisianovdan xahiş edir ki, ona kömək üçün rus mayorunun komandanlığı altında qoşun göndərilsin ki, “...tezlikle və birlikdə... Naxçıvana gedə bilsin”³. Abbasqulu xan arzu edirdi ki, mayor əvvəlcə onun o zaman yaşadığı Sisyana gəlsin.

Lakin həmin dövrde coxsayılı İran ordusu Naxçıvanda yerləşdiyi üçün Sisianov rus ordusunu Sisyana göndərmədi. Digər tərefdən belə bir şəraitdə Sisianov öz qüvvəsini parçalaya bilməzdı. Knyaz Sisianov öz raportunda belə yazmışdı: “Bizim əleyhimizə olan kor Kəlbəli xanın qardaşı (əmisi oğlu – red.) naxçıvanlı Abbasqulu xan, Ağa Məhəmməd xanın dövründə Naxçıvanda hakim olmuş və sonra kor qardaşı tərefindən qovulmuşdur. Hazırda o, Goyçə gölü yaxınlığında yüksək dağlıq hissədə yerləşən Sisyana adlanan kiçik qalada yaşayır və gözləyir ki, mənim göndərəcəyim 500 nəferlik ordu və 4 topla, habelə öz adamları ilə Naxçıvanı tutsun. Lakin yollar qarlı və sildirilmiş dağlardan keçdiyi üçün may ayından əvvəl ora qoşun göndərmək mümkün deyil”⁴. Knyaz Sisianov daha sonra öz raportunda yazdı ki, Naxçıvanın ələ keçirilməsini gelən il Cənubi Qafqaza gələcək rus ordusu ilə razılaşmaq lazımdır. Ancaq Sisianov bilmirdi ki, Abbasqulu xana yalnız Naxçıvanda hakimiyyəti ələ keçirmək lazımdır. Abbasqulu xan üçün fərqi yox idi ki, ona hakimiyyətə gəlməkdə ruslar və ya İran komandanlığı kömək eəsən. Abbasqulu xan Sisianovla yazışlığı halda, cyni zamanda Təbriz xanlığını işğal edib Təbrizi özünün iqamətgahı seçən İran tacının vəliəhdii Abbas Mirzə ilə də məktublaşırdı. Həmin dövrə rus ordusunun qərargahında artıq Abbasqulu xanın ikiüzlü siyasetindən xəber

¹ AKAK, II c., sənəd 1272, səh. 635.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

¹ AKAK, I c., sənəd 622, səh 340.

² Yenə orada.

tutmuşdular. Bu haqda Qudoviçə şoxsən podpolkovnik Kotlyarevski xəbər vermişdi. Lakin knyaz Sisianov podpolkovnikin məlumatına inanmadığından Naxçıvan üzərinə müvəffəqiyyətli yürüş üçün hazırlığı davam etdirirdi. Bu məqsədə o, 1805-ci il avqustun 14-də Naxçıvanın bütün ağsaqqallarına, mollalarına, bəylərinə məktub hazırlayaraq Abbasqulu xanın adamlarından olan Baba bəy və Qulu bəy vasitəsilə Naxçıvana göndərdi¹. Knyaz Sisianovun həmin məktubunda deyilirdi: “İran rəislerinin... etibarsız olduqlarını, hətta eyni dindən olmağınızı baxmayaraq, sizə əzab və əziyyət vərdiklərini xatırlamağa ehtiyac yoxdur. Bu barədə misal getirməyə də lüzum qalmır. Özünüz görürsünüz ki, məkrli iranlılar Baba xanın oğlu Abbas Mirzənin göstərişi ilə Mustafa xanın qoşunları öz din qardaşlarını soyub qaret etdilər. Baba xanın xəyanətini irəvanlı Məhəmməd xanın başına getirdiyi ehvalatdan gördünüz. O məni satıb, iranlılara üz çevirdi. Nöticədə iranlılara etibar etdiyinə görə xanlıqdan əli çıxdı. Həbs edildi və qaret olundu. Mənim bu günlərdə aldığım dəqiq məlumatata görə o, özünün ağsaqqalları və yaxın adamları ilə birlikdə İrana sürgün ediləcək. Bax budur iranlıların şərīkli siyasetinin nəticəsi... Başqa cür desək, onlar əvvəlcə baş tumarlayır, sonra isə ata-babalarının ev tikidikləri yerdən, becərdiyi torpaqlardan adamları zorla ayıırlar. Əlbəttə, sizin üçün yaxşı olar ki, öz torpaqlarınızda qalıb ata-babalarınız tərəfindən əkilmiş ağaclarla tamaşa edəsiniz və iranlıların zorla sizi köçürüb başqa yerlərə aparmasına imkan verməyəsiniz. Siz orada da mal-dövlət sahibi olan kimi, hər şeyinizi əlinizdən alacaqlar. Əksinə, siz yumşaq ürəkli və insanpərvər böyük bir dövlətin himayəsi altında olsanız, rəisi olduğum möglubedilməz ordunun köməyi ilə günəş şüaları altında olanlar kimi qızına bilərsiniz. Mən, Ümumrusiya dövlətinin imperatoru tərəfindən müdafiə ediləcəyinizi, xalqa həqiqi xoşbəxtlik gətirəcəyimizə, əmin-amanlığa və hüquqlarınızın qorunacağına zəmanət verirəm...”². Daha sonra Sisianovun məktubunda deyilir ki, Rusiya qanunu və müqəddəs rus dövlətinin serbestliyi ondan ibarətdir ki, hər bir hökumətin sərbəst həyatı saxlanılsın, qorunsun və müdafiə edilsin. Əger siz öz sakitliyinizi və xoşbəxtliyinizi qorumaq üçün bu imkandan istifadə etmək istəyirsinizsə,

məsləhətim budur ki, şəxsən sizin xeyrinizə olaraq yüksək dərəcəli rəis Abbasqulu xanla birləşin, onunla birlikdə mənim vasitəmə özünüze insanpərvər dövlətin simasında himayədar tapın. Kəlbəli xana gəldikdə isə görürsünüz ki, o nə qədər dağıntılar yaradıb, sizin çörəyinizi əlinizdən alır, sizi doğma torpaqlarınızdan köçürərek iki ilden artıqdır ki, mübarizə aparır. Mən müqəddəslərə and içirəm ki, sizin həyatınızın təhlükəsizliyi qorunacaq, eviniz və əmlakınız özünüzdə qalacaq, heç kim sizin dininizə, adətinizə toxunmaya-cqadır. Çünkü Rusiya imperiyasında dirlərə toxunulmur və hər bir xalqa azad şəkildə öz dini ayinlərini yerinə yetirmək imkanı verilir. Bundan başqa, öz şəxsi məqsədləri üçün sizi soyub talayan İran rəislerinin zülmündən xilas olacaqsınız. Rusiya rəisleri isə öz hakimiyyəti altında olan xalqların maddi-məsişət vəziyyətinin yaxşılaşmasına çalışır, ticarətin inkişafına yardım göstərir, Naxçıvan diyarında bu imkandan istifadə edərək istədiyi qədər məhsul istehsal etməklə əhalinin daha da varlanması üçün şərait yarada bilər¹.

Bu məktubun məzmunundan göründüyü kimi, heç bir əsas olmadan “iranlılara” meyil göstərməkdə və Naxçıvan diyarının soyulub talanmasında müqəssir hesab edilən Kəlbəli xanın ünvanına hödələyici sözler deyilir. Ona görə də Sisianov bu bölgədə olan rus ordusuna komandanlıq etdiyi dövrə Kəlbəli xan sərbəst foaliyyət göstərə bilmirdi. Sisianov Naxçıvan bölgəsində uzaqlaşdıqdan sonra Kəlbəli xan birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı bir-birinin ardınca qələbə qazanan Rusiya dövlətinə üz çəvirməyi daha üstün tutdu və xanlığın əmin-amanlığını qorumaq məqsədi ilə Cənubi Qafqazda olan rus ordusunun komandanlığı ilə yarışmağa başladı. 1806-cı ildə, xüsusilə Sisianov Bakıda öldürüldükdən sonra, (1806-cı ilin fevral ayı – red.) rus ordusunun qərargahında general-major Portnyagin, general-major Nebolsin, general-leytenant Rozen və başqaları².

Kəlbəli xanın rus dövlətinə meyil etdiyini başa düşdülər. Fəteli şah və onun oğlu şahzadə Abbas Mirzənin müharibənin başlanmasından sonra Azərbaycanda törətdikləri dağıntı və İran sərbəzlarının Azərbaycandakı qarətləri Kəlbəli xanda Rusiyaya olan meyli daha da gücləndirdi. Kəlbəli xan çox yaxşı bilirdi ki, Xoy xanlığının

¹ AKAK, II c., sənəd 28, səh. 623.

² Yine orada, sənəd 1276, səh. 635.

¹ AKAK, II c., sənəd 1276, səh. 635.

² MDHTA, f. VUA, sənəd 4259, ver. 100.

hakimi Cəfərqulu xan rusların xidmətində olduğu üçün çox böyük nüfuzlu malikdir. Cəfərqulu xan onu hakimiyyətdən məhrum etmiş şahdan intiqam almaq naminə öz ordusu ilə İran ordusuna qarşı vurmuşdur. Öz qoşunları ilə rus ordusunun tərkibində İranqa qarşı mübarizə aparan Cəfərqulu xana elə gelirdi ki, Naxçıvanda hakimiyyətə Fətəli şah tərəfindən gotirilən Kəlbəli xan İran tərəfdarıdır. Ona görə de Kəlbəli xan Cəfərqulu xana onun dostu və qohumu Maku xanı Hüseynqulu xanın vasitəsilə təsir etməyi qərara aldı.

1806-cı il avqust ayının əvvəlində Hüseynqulu xana yazdığı məktubda Kəlbəli xan ondan xahiş edirdi ki, o, Cəfərqulu xana məktub yazıb onun əvvəlki kimi yenə Naxçıvanda qalmasını, Baba xana xidmət etmək istəmədiyini və Rusiyaya tərəfdar olduğunu rus komandanlığına bildirsin. Daha sonra Kəlbəli xan yazırkı ki, rus ordusu Eçmədzin istiqamətində hərəkət edərsə, o da öz ordusu ilə həmin istiqamətdə irəliləyəcək, İrəvan qalasının alınmasında iştirak edəcək. Kəlbəli xan cinsi zamanda rus komandanlığına çatdırmaq istəyirdi ki, hələlik Eçmədzin istiqamətində hərəkət etməyə tələsməsinlər. Çünkü İrəvan qalasında kifayət qadər azuqə yoxdur və qala pis veziyətdədir. Əgər rus ordusu bu əyalətdə görünərsə, ola bilsin ki, veziyət Baba xanın xeyrinə dəyişə bilər. Məktubunun sonunda Kəlbəli xan xəber verirdi ki, İran sorbaşları Naxçıvana gələrlərse, onu həbs edib Tehrana göndərə bilərlər¹.

Maku xanı Hüseynqulu xan Kəlbəli xanın məktubunu rus ordusun komandanlığına çatdırıldıqdan sonra, 1806-cı ildə hərbi sursatın çatışmamasını nəzərə alaraq İrəvan istiqamətindəki yürüş müvəqqəti olaraq saxlanıldı. General-leytenant baron Rozen 1806-cı il oktyabrın 10-da general Qudoviçə göndərdiyi raportda xəber verirdi ki, “Dərbənd və Qubada olduğu kimi, naxçıvanlı Kəlbəli xan da öz xalqı ilə birlikdə rus ordusunun İrəvana gəlişini gözleyir ki, əlahəzərət imperatorun himayəsini qəbul etsin”². Tezliklə naxçıvanlı Kəlbəli xan sözden işə keçdi. İran ordusunun sərkərdə Əhməd xanın komandanlığı altında İrəvan qalası istiqamətində hərəkət etdiyindən xəber tutan kimi, “...naxçıvanlı Kəlbəli xan özünün atlı və piyadaları ilə onlara qarşı çıxdı”³. Kəlbəli xanın belə hərəkəti Fətəli şahı qızılbaşlandırdı və onun tezliklə Tehrana gəlməsini əmr etdi.

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 4259 (1806), vər. 193.

² Yenə orada, vər. 299.

³ Yenə orada, vər. 126.

Kəlbəli xan şahın əmrinə tabe olmadı. Şah Kəlbəli xana ikinci dəfə “dəvətnamə” göndərməyə məcbur oldu. Kəlbəli xan yenə de Tehrana getməkdən imtina etdi. Kəlbəli xan şahın üçüncü tələbini də yerinə yetirmədi. Belə olduqda şah qərara aldı ki, Kəlbəli xanı zorla aparmaq üçün 1000 nəfərdən ibarət ordu göndərsin. Gürcüstanda – Qafqaz sərhədində olan rus ordusunun ali baş komandanı qraf Qudoviçə general-mayor Portnyagin 1806-cı il 14 noyabr tarixli məktubunda yazmışdı: “Naxçıvanın sahibi Kəlbəli xan Tehrana getməsi barədə Baba xanın təklifini qəbul etməmiş, bununla da Baba xanı özündən narazı saldığı üçün şah zorla onu əle keçirmək istəyir”⁴.

İran ordusunun Naxçıvana yaxınlaşdığını bilən Kəlbəli xan qala qapılarının bağlanması əmr etdi və düşməni Naxçıvana buraxmadı. Kəlbəli xanın bu hərəketi Rusiya-İran müharibəsinin ən qızığın dövrü olduğu üçün, Fətəli şahı daha da qızılbaşlandırdı. Çünkü Azərbaycan ərazisində rus ordusu ilə döyüdüyü bir vaxtda İran şahı istəmirdi ki, arxada ona tabe olmayan “vassalı” qalsın. Lakin İran şahı sərbazlara ciddi müqavimət göstərən Kəlbəli xana zor gələ bilmədi.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi (1806-cı ilin sonu) başlandıqdan sonra rus komandanlığının ordunun bir hissəsini türk cəbhəsinə göndərməsindən istifadə edən Fətəli şah Naxçıvan xanlığını ələ keçirmək planını fəallaşdırıldı. Şah Naxçıvanın işğalını şahzadə Abbas Mirzəyə tapşırıldı. Lakin, sərbazların səyinə baxmayaraq, Naxçıvanı almaq cəhdleri baş tutmadı. Belə olduqda Abbas Mirzə həYLE işləməyi qərara aldı. O Kəlbəli xanın qohumu İrəvanlı Hüseynqulu xana bildirdi ki, qonaq adı ilə Kəlbəli xanı İrəvana çağırınsın və burada onu həbs edib Tehrana göndərsin. Bu hadisənin şahidi yazılmışdır: “...Şahzadənin Naxçıvanı təslim etmək haqqında Kəlbəli xana verdiyi tələb müvəffəqiyyət qazanmadı. Hüseynqulu xanın hiyəsi neticəsində Kəlbəli xan İrəvanda tutuldu, deyilənlərə görə, şahzadənin yanına aparılıcaq”⁵. Kəlbəli xan əsir edilsə də, şahzadə Abbas Mirzə Naxçıvan üzərinə qoşun göndərməyə ürək etmədi. O yaxşı bilirdi ki, naxçıvanlılar onu qalaya buraxmayacaqlar. Abbas Mirzə həm də əmin idi ki, naxçıvanlıların Hüseynqulu xanın xəyanetindən xəberləri yoxdur. Odur ki, o, Hüseynqulu xanın Naxçıvana getməsini məsləhət

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 3259 (1806), vər. 100.

² AKAK, III c., sənəd 1025, səh. 599.

bildi. Şahzadə əmin idi ki, naxçıvanlılar qala qapılarını onun üzüne açacaqlar. Belə də oldu. Hüseynqulu xan 300 atlı və 200 piyada ilə Naxçıvana gəldi, onun satqınılığından xəbəri olmayan şəhərlilər onu qalaya buraxdilar.

Beləliklə, Naxçıvan qalası satqınılığın qurbanı oldu. Naxçıvan taxtına bu vaxta qədər Rusiyadan kömək almağa cəhd edən Abbasqulu xan sahib oldu¹. Arxiv sənədlərində deyilir ki, "Rusiyaya səda-qətlə olmaqdə" təqsirləndirilən Kəlbəli xanın İran komandanlığı həbs edərək ailəsi ilə birlikdə İrana göndərdi. Bu hadisədən bir az əvvəl Kəlbəli xanın oğlanlarından Şixəli bəy öz adamları ilə birlikdə hələ 1805-ci ildə rus dövlətinin tərkibinə daxil olmuş qonşu Qarabağ xanlığına gedə bilmış, İran təqibindən birdəfəlik yaxa qurtarmaq məqsədi ilə Rusiya hakimiyyət orqanlarına müraciətə "Ümumrusiya imperiyasının təbəəliyinə"² qəbul olunmasını xahiş etmişdi.

Qarabağda olan rus ordusunun komandanı polkovnik Aseyev "Əlahəzrət imperatora əbədi sadıq olacağına" and içdiyi üçün naxçıvanlı Şixəli bəyi çox böyük hörmətle qəbul etdi. Rus komandanlığı Qarabağ xanı Mehdiqulu xana tapşırıdı ki, Şixəli bəyə "yaşamaq üçün kənd ayırsın və ona kömək etsin"³. Naxçıvanlı Şixəli bəyə inanan və etibar edən rus komandanlığı onu general-major Nebolsinin süvari hissəsinə qəbul etdi. Bu süvari dəstələri Naxçıvan etrafında özüne düşərgə salmışdı. Onlar Abbas Mirzənin qoşunları üzərinə hücuma hazırlaşdırlar. Bu dövrə Rusiya həm İran, həm də Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibə apardığı üçün Abbas Mirzə ümumi düşmənlə – Rusiyaya qarşı Ərzurum paşasının qoşunu ilə birləşməyə cəhd edirdi.

Rus ordusunun general-majoru Nesvetov Qafqazdakı rus komandanlığının qərargahına xəber verir ki, "...etibarlı mənbələrdən alınan xəbərə görə, Naxçıvan etrafında Baba xanın oğlu tərefindən İran qoşunu toplanmışdır. Məlumatlardan aydın olur ki, Ərzurum sərkərdəsi Yusif paşanın qoşunları ilə birləşərək bizim sərhədlərə yaxınlaşmaq isteyir..."⁴.

Lakin türk qoşunları məglub olduqdan sonra Abbas Mirzə türklərə birləşmək fikrindən el çəkdi və öz qoşunu ilə Naxçıvan qalası tərəfə üz qoydu. Burada vəziyyəti qaydaya saldıqdan sonra Abbas

¹ AKAK, II c., sənəd 389.

² RXSA. Baş arxiv, 10, sənəd 1 (1809), vər. 1.

³ Yenə orada.

⁴ AKAK, III c., sənəd 946.

Mirzə İrəvan qalası üzərinə getməyi qərara aldı¹. Abbas Mirzə Naxçıvanda Abbasqulu xanın iştirakı ilə Kəlbəli xanın yaxın adamlarına və rus ordusunun Qafqaza gəlişine müsbət münasibət bəsləyənlərə divan tutdu. Elə bu səbəbdəndir ki, Naxçıvanın dörd nəfər adlı-sənədli sakini Şuşaya qaçmalı oldu. İran ordusunun Naxçıvanda olması əhali üçün daha bir təhlükə yaradırdı. Çünkü döyüsdə məglub olan İran komandanlığı hər an naxçıvanlıları Arazın cənub sahilinə köçürü bilərdi. Bu haqda rus ordusunun ali baş komandanı İ.V. Qudoviç general-major Nebolsine açıq şəkildə bildirmişdi. İ.V.Qudoviç Nebolsindən tələb edirdi ki, Naxçıvana tələssin, Naxçıvan əhalisinin iranlılar tərəfindən Arazdan o tərəfə köçürülməsinə imkan verməsin.

Naxçıvan yürüşündən əvvəl qraf Qudoviçin general-major Nebolsinə verdiyi təlimatda xüsusi tələbat deyilirdi: "...Tezliklə ora getmek (Naxçıvana – red.) və Naxçıvana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq lazımdır. Əgər müqavimət göstəriləsə, şəhəri tutun. Onlar könüllü şəkilde tabe olsalar, yerli əhalini narazı salmamaq və sıxışdırmaq. Ümumiyyətlə, hər bir hərəketiniz haqqında etibarlı erməni, yaxud tatar (azərbaycanlı – red.) vasitəsilə tez-tez məlumat verin"².

Bu "Təlimat"ın bir hissəsində deyilirdi: "Sizə tapşırıram ki, siz də Mehdiqulu xana bildirəsiz ki, yerli əhalini tabe olduqda Naxçıvan kəndlərinin soyulub talanmasına imkan verməsin"³.

Beləliklə, 1808-ci il oktyabrın 28-də general-major Nebolsinin komandanlığı altında rus ordusu Qarabağdan Naxçıvan qalasına doğru hərəkətə başladı. Eyni zamanda general-feldmarşal qraf Qudoviçin komandanlığı ilə rus ordusu İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi.

Naxçıvanlı Şixəli bəy öz atlıları ilə birləşdə general-major Nebolsinin dəstəsinə bələdçilik edirdi. Onların ardınca Mehdiqulu xanın komandanlığı altında Qarabağ və Şəki qoşunları gəlirdilər. Bu dövrə Şəki xanlığının idarəsi Xoyu tərk etmiş Cəfərqulu xana tapşırılmışdı. Bunlardan başqa, bu yürüsdə könüllülərdən ibarət erməni və gürçü dəstələri də iştirak edirdilər.

Naxçıvan uğrunda ilk döyüş Qarababada oldu. Burada İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 3000 piyadası, 10000 süvarisi, 12 adı topu və

¹ Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv, f. 2, sənəd 183, vər. 399.

² AKAK, III c., sənəd 496.

³ Yenə orada, seh. 497.

60 edəd qədim topu var idi¹. Qeyd etmək lazımdır ki, Abbas Mirzənin hərbi rəisləri arasında dəfələrlə Naxçıvanda taxta çıxmış Abbasqulu xan da var idi. General-mayor Nebolsinin dəstəsi İran qüvvələrindən sayca 4 dəfə az idi.

Əlverişli mövqedə yerləşən İran qoşunları birinci olaraq general-mayor Nebolsinin dəstəsinə hücum etdilər. Qanlı və gərgin döyüsdən sonra İran qoşunları tutduqları mövqedən geri çekilməyə məcbur oldular. Döyüslərdə təcrübə qazanmış general-mayor Nebolsinin komandanlığı ilə təcrübəli polkovniklər Lisanəviç və Kotlyarevskinin və naxçıvanlı Şixəli bəyin dəstələri Abbas Mirzənin qoşununu məglubiyyətə uğradıb geriyə qaçmağa məcbur etdilər. Bu döyüşdə İran tərəfi çoxlu top, digər döyüş sursatı, canlı qüvvə və at itirdi. Xeyli sərbəz əsir alındı. İran qoşunları yaralıları belə ataraq intizamsız halda Naxçıvana qaçdırılar.

Rus ordusundan isə bu döyüşdə 37 nəfər həlak oldu, 6 nəfər itkin düşdü. Zabit heyətindən 6 və əsgərlərdən 66 nəfər yaralanan oldu.

General-mayor Nebolsin nəfəs almağa imkan verməyərək düşməni Naxçıvana qədər qovdu, Rus qoşunlarının irəliləmədiyini görən, birinci məglubiyyətdən möhkəm qorxmuş Abbas Mirzə Naxçıvan qalasını tərk edərək, Arazi keçib Xoy istiqamətində geriyə çəkildi. İran qoşunları geri çekildikdən sonra Naxçıvan əhalisi başda naxçıvanlı Şixəli bəy öz dəstəsi ilə gəldiyinə görə, rus ordusuna müqavimət göstərmədi.

Beləliklə, general-mayor Nebolsin "...heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvanı tutdu..."². Qraf Qudoviç mərkəzə göndərdiyi məktubda yazdı: "...Naxçıvan qalası müqavimətsiz olaraq Ümumrusiya ordusu tərəfindən tutuldu..."³.

Naxçıvan qalası rus qoşunları tərəfindən tutulduğdan sonra general-mayor Nebolsin ali baş komandan qraf Qudoviçin adından Naxçıvan ağsaqqallarına, ruhanilərinə və bütün xalqa müraciət etdi: "Siz böyük şöhrətə malik ordunun Naxçıvan vilayətinə gəldiyini bilirsiniz. Rusiya ordusunun qalib silahının gücü ilə Abbas Mirzə Baba xan oğlu öz ordusu ilə birlikdə məğlub edilərək böyük itki hesabına Arazın o təyinə Xoy yolu ilə geri qayıtmaga məcbur oldu. Naxçıvan bizim ordumuz tərəfindən tutuldu və Ümumrusiya imperiyasının

himayəsinə keçdi. Hörmətli ağsaqqallar, ali ruhanilər və bütün Naxçıvan xalqı! Mən böyük və humanist imperator adından siz Ümumrusiya imperiyasının yeni, sədəqətli adamları kimi qorxma-mağə və inandırmağa çalışıram ki, öz yerlerinizi qayidasınız və qalib rus ordusunun himayəsi altında babalarınızın yurdunda yaşayasınız. Mən ...sizi inandırıram ki, könülü Şəkildə qayıdanlar əvvəlki hüquqlarına və mülkiyyətlərinə malik olacaqlar. Bu gündən etibarən həmişəlik olaraq şöhrətli rus ordusunun himayəsi altında əmlakımız toxunulmaz qalacaqdır. Mən sizdən tələb edirəm ki, həmişə Ümumrusiya taxt-tacına sədəqətli olasınız, həmişəlik olaraq rus imperiyasının və mənim ordumun düşmənleri ilə her cür əlaqəni kəsib sakit yaşayasınız. Əlahəzəret imperatorun ordusu həmişəlik olaraq Naxçıvan vilayətində qalacaqdır. Sizin verdiyiniz ərzagın, mal-qaranın və digər məhsulların dəyəri ödəniləcəkdir. Əgər siz qayda-qanunu sədəqətlə yerinə yetirseniz, o halda mən imperator həzərətlərindən her cür güzəşt etməyi xahiş edəcəyəm"¹. Qudoviçin Naxçıvan əhalisinə müraciətindən sonra "xristianların" törədecekleri dehşətlərdən qorxub qaçanlar şəhərə qayıtdılar. Bu sahədə Kəlbəli xanın oğlu Şixəli bəyin böyük rol oynadığı rus komandanlığının rəsmi sənədlərində qeyd olunmuşdur.

Rus komandanlığı Şixəli bəyin cəsurluğunu xüsusiət qeyd etmişdir. General-feldmarşal Qudoviçin bu döyüş haqqında raportunda Şixəli bəyin göstərdiyi igidlik barədə deyilirdi: "...Şixəli bəy general-mayor Nebolsinin bölməsində Naxçıvana qədər sədəqətli müşayiətçi olmuş, Qarababa kəndi yaxınlığında Abbas Mirzə Baba xan oğlunun qoşunları darmadağın edilərken iranlılara qarşı cəsarətə vuruşmuş və sədəqətli olduğunu göstərmüşdür"².

İ.V. Qudoviç bu döyüşün qəhrəmanı Şixəli bəylə şəxsən yazışmışdır. 1808-ci il 27 noyabr tarixli məktubunda İ.V. Qudoviç Şixəli bəyə yazırı: "Sizin Ümumrusiya imperiyasına olan xidmətiniz və sədəqətiniz haqqında xəbərim var. Sizin xidmət naminə hazır olduğunuzu görürem. İndiki yürüşdə general-mayor Nebolsinin müşayiət olunmasında və Naxçıvan əhalisinin əvvəlki yerlərinə qaytarılmasında xidmətiniz böyükdür. Sizə öz minnətdarlığını bildirmək mənə xoşdur və sizi inandırıram ki, bu xidmətləriniz haqqında əlahezəret

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 4258, IV hissə (1808), vər. 29.

² AKAK, III c., sənəd 895, səh. 508.

³ Yene orada, sənəd 458, səh. 248.

¹ AKAK, III c., səh. 267.

² RXSA. Baş arxiv, 1-10, sənəd 1 (1809), vər. 1.

imperatora məlumat verməklə yanaşı, həm də sizin xeyrinizə olaraq zəmanət verəcəm”¹.

Cənubi Qafqazdakı rus ordusunun ali baş komandanı general-feldmarşal V.İ.Qudoviçin 1809-cu il fevral ayının 14-də qraf A.N.Saltikova yazdığı məktubda Şixəli bəyin şücaətindən bəhs olunurdu: “Onun xidmət naminə göstərdiyi sədaqət bir də bundan ibarət idi ki, Naxçıvan əhalisi arasındakı nüfuzdan istifadə edərək general-mayor Nebolsinin ekspedisiyasını zəruri olan ərzaq və başqa sursatla təmin etmişdir. Şixəli bəy bir neçə dəfə İran qoşunları tərəfindən verilmiş həyəcan siqnalına əsasən öz atlılarını cəm edib bizim sərəncamımıza vermişdir. Onun dəstəsi Qarabağa qayıtdıqdan sonra Ümumrusiya dövlətinə her cür xidmət göstərmış və sədaqətlə olduğunu nümayiş etdirmişdir”². Daha sonra məktubda deyilir ki, “...onun yüksək xidmətlərinə qiymət verərək xahiş edirəm ki, imperator həzrətlərindən mükafat olaraq ona polkovnik rütbəsi verilməsi üçün əlahəzərət imperatorдан acizanə xahiş edəsiniz”³. Qraf A.N.Saltikov bu məktubu qiymətləndirdiyindən təxirə salmadan imperator I Aleksandra məlumat vermişdi. 1809-cu il aprelin 5-də Şixəli bəy imperator I Aleksandrdan aşağıdakı məzmunda məktub almışdı:

“Allahın adı ilə. Biz birinci Aleksandr imperator və Ümumrusiya hökmədarı və sairə və sairə ve sairə. Bizim polkovnik Şixəli bəyo!

Siz tərəfdən bizim imperator taxt-tacına göstərdiyiniz sədaqət və canfəşanlıq bizim diqqətimizi cəlb etdi. Bu münasibətlə sizin göstərdiyiniz xidmətə görə size rus ordusunun polkovniki rütbəsi və dövlət gəliri hesabına gümüş pulla maaş verilir.

Güman edirik ki, bizim bu xeyirxallığımız sizin daha sədaqəti qulluq edəcəyinizə səbəb olacaqdır. Sankt-Peterburq, 5 aprel 1809-cu il”⁴.

Feteli şah Rusiya ilə geden müharibənin ən qızığın dövründə naxçıvanlı Şixəli bəyin rusların tərəfinə keçməsi ilə barışmaq istəmirdi. Bu barədə arxiv sənədlərinin birində deyilir: “...İranlılar onun (Şixəli bəyin – red.) igidliyi və Naxçıvan əhalisinin ona olan hörmətini bildikləri üçün Rusiya tərəfindən ona göstərilən himayəciliyə biganə baxa bilmirdilər, bunu özləri üçün təhlükə sayırdılar.

Buna görə də İran hökuməti onu öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İlk növbədə onlar Şixəli bəyin yanına gizli şəkildə nümayəndələr göndərməyi qərara aldılar”¹. Lakin İran hökumətinin həyata keçirmək istədiyi hıylə baş tutmadı. Belə olduqda şah hökuməti yeni imkanlara əl atdı. Onlar vəd edirdilər ki, “...İranda saxlanılan və Rusiyaya meyil göstəren atası Kəlbəli xana hər cür hörmət ediləcək və azadlığa buraxılacaq”². Lakin bu vəd də heç bir nəticə vermədi. Belə olduqda İran hökuməti daha ciddi addım atmağı qərara aldı: kor Kəlbəli xanı məcbur etdilər ki, Şixəli bəyə məktub yazsın və məktubunda İranlıların tərəfinə keçməsini təkidlə tələb etsin. Əks halda Kəlbəli xanı ölüm gözləyirdi. Şixəli bəy atasının sağ qalması naməne məcbur olub İrana getdi. Burada xaincəsinə tutulub həbsxanaya salındı.

Bir qədər irəliyə gedib qeyd edək ki, Rusiya-İran müharibəsinin son günlərində məğlubiyyət qarşısında qalan İran hökuməti Kəlbəli xanın həbsdən azad olunub Naxçıvana getməsinə razılıq verdi. Şixəli bəy də atası ilə doğma yurda qayıtdı.

General-mayor Nebolsinin dəstəsi Naxçıvanı nisbətən asanlıqla tutduğu halda, İrəvan qalası uğrunda geden döyüslərdə İran sərbəzəri rus qoşunlarına güclü müqavimət göstərdilər. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, şəhər əhalisi İrevanda olan İran qarnizonunu müdafiə etmirdi.

Qraf Qudoviç yersiz qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün İrevandakı İran sərbəzərinə müraciət gönderdi. Həmin müraciətdə Abbas Mırzənin məğlubiyyəti və Naxçıvanın tabe olduğu xatırlanır və tələb edilirdi ki, hər tərəfdən əlaqənin kəsildiyi və heç bir yerdən kömək almağa imkanı olmayan İrəvan qalası da rus ordusuna tabe olmalıdır. Lakin İran qoşunları ölkənin daxili eyalətlərdən səfərvər edildikləri üçün müqavimət göstərməyə məcbur idilər. Çünkü əks təqdirdə onların ailələrini ölüm gözləyə bilərdi. İranın hakim dairələrində bilirdilər ki, ailələrinin xatırına onlar ölməyi üstün tutub müqavimət göstərməlidirlər³.

İrəvan qalasının mühasirəsi iki ay davam etdi. Müasirlerin deykərələrinə görə, İrəvan qalası Avropa hərbi qaydasına uyğun şəkildə tikilmiş və iki hasarla əhatə olunmuşdu. Birinci hasarın qarşısında su ilə doldurulmuş derin xəndəklər qazılmış və maneolər yaradılmışdır.

¹ RXSA. Baş arxiv, 1-10, sənəd 1, var. 1.

² Yene orada.

³ MDHTA, f. VUA, sənəd 4258, IV hissə, var. 3; yene orada, f. VUA, sənəd 4265, var. 47.

¹ AKAK, III c., sənəd 475, sah. 267.

² RXSA. Baş arxiv, 1-10, sənəd 1, var. 1.

³ Yene orada.

⁴ Yene orada.

mışdı. Qala divarlarının müvafiq yerlerinde toplar qoyulmuştu. Qalanın müdafiəçiləri həmçinin yandırıcı maddələrdən və bombalardan istifadə edirdilər. Qalanın bu cür möhkəmləndirilməsi fransız herbi mühəndisləri tərəfindən heyata keçirilmişdi. İrəvana və Eçmədzində herbi qurğular rus qoşunlarının İrəvan qalasına gəlməsindən əvvəl inşa edilmişdi.

İrəvan qalasının tutulmasına iqlim şəraiti də mane olurdu. Rus ordusunun yerleşdiyi Pəmbəke qədər olan 65 verstlik yol qarla örtülmüşdü. Həddən artıq yağan qar rus ordusunun arxa ilə əlaqəsini çətinləşdirirdi. Ərzaq və yem ehtiyatı gündən-günə azalırdı. Döyüşülər arasında achiq təhlükəsi öz təsirini göstərirdi. Qraf Qudoviç ordusunu daha çetin vəziyyətə salmamaq üçün mühəsirədən əl çəkməyi qərara aldı.

Beləliklə, noyabr ayının 30-na keçən gecə İrəvan qalasının mühəsiresi dayandırıldı. Bu hadisədən əvvəl yuxarıda göstərilən səbəblər görə general-major Nebolsina sərəncam verildi ki, Naxçıvan qalasını tərk edərək gəldiyi yolla Gəncəyə qayıtsın.

Rus qoşunlarının geri döndüyündən xəbəri olmayan Abbas Mirzə 1808-ci il noyabr ayının 22-də qardaşına yazdığı məktubda “işlərin acınacaqlı vəziyyət alması barədə şikayət edir, fərarilərin sayının çoxalmasından söz açır, Naxçıvan və İrəvan əhalisinin rusların tərəfinə keçməsindən xəber verirdi”¹. Lakin rus ordusunun geri qayıtması xəbərini eşidən Abbas Mirzə bunu rusların gücsüzlüyü kimi qiymətləndirdi, buna baxmayaraq, rus ordusuna qarşı yenidən döyüşə girməyə cəsarət etmədi. O gözleyirdi ki, İranda olan ingilislər Rusiyaya qarşı yönəldilmiş foaliyyətlərini daha da genişləndirsinlər.

1809-cu ildə Talyş xanlığı rus qoşunları tərəfindən işgal olunduqdan sonra ingilislər İranda daha da foallaşırlar. 1809-cu ildə İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İranın Rusiya ilə mühərribe apardığı dövrde İngiltərə silah, herbi sursat verməklə yanaşı, İran ordusunu hərbçi mütəxəssislərlə təmin etməyi, 200 min təmən yaradırməyə öz üzərinə götürdü.

Bu müqavilədən sonra Abbas Mirzə Rusiyaya qarşı yenidən herbi əməliyyata başlamağı qərara aldı. O, 1809-cu ildə öz ordusunu

nu Naxçıvana gətirdi ki, buradan da Qarabağ, Gəncə və Şamaxı istiqamətində yürüşünü davam etdirsin.

Hələlik mənbələrdə rus ordusu Naxçıvandan getdikdən sonra, Naxçıvan taxtinu taleyi ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Abbasqulu xanın, Abbas Mirzənin ruslara qarşı vuruşan ordusunda olduğunu nəzəre alıb ehtimal etmək olar ki, rus ordusu getdikdən sonra Naxçıvan taxtını Abbasqulu xan tutmuşdur.

Abbas Mirzə öz qoşunlarını Naxçıvanda topladı və 1810-cu il iyunun əvvəlinde ordusunu üç dəstəyə ayıraq Qarabağ, Gəncə və Pəmbək istiqamətində döyüşə gönderdi. Lakin Cənubi Qafqazda sərbazlar müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra İranın hakim dairələri Azərbaycan və Gürcüstan üzərinə yeni yürüş üçün daha ciddi hazırlaşmağa başladı. İngiltərədən üç il müddətində 600 min təmən yardım alan və ingilis təlimatçılarının köməyi ilə ordunu yenidən təşkil edən İran şahı hərbi əməliyyata başlamaq haqqında oğlu Abbas Mirzəyə sərəncam verdi. Abbas Mirzə bu əməliyyatla əlaqədar Naxçıvanı yənə də özü üçün dayaq məntəqəsi seçdi. Abbas Mirzə 1811-ci ilin sentyabrında 50 minden artıq döyüşü ilə Naxçıvan tərəfdən Qarabağa daxil oldu ki, Qafan, Bərgüşad, Tativ və Gorus mahallalarındaki əhalini, həmçinin köçəri kürdləri İrana köçürsün. Qarabağdan gələn məlumatə görə, Abbas Mirzənin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq yerli əhali arasında canlanma əmələ gəlmiş, bəziləri hətta ona təbə olmağa hazırlanırlar¹. Lakin rus ordusunun general-majoru Xotumsevin iki batalyonu və qarabağlı Mehdiqulu xanın başçılıq etdiyi 500 Qarabağ süvarisi İran sərbəzlarını geri dönməyə məcbur etdi. General-major Lisaneviçin dəstəsi tərəfindən təqib olunan İran sərbəzleri Naxçıvan qalasında sığınacaq tapdilar. Hava şəraitinin pisleşməsi ilə əlaqədar rus qoşunları düşməni təqib etməkdən el çəkdilər.

Yaranmış fasılədən istifadə edərək İran komandanlığı arxada vəziyyəti qaydaya salmağı qərara aldı. Naxçıvanın İranın əsas dayaq məntəqəsi və herbi sursat bazası olduğunu nəzəre alaraq, habelə Naxçıvan hakimi Abbasqulu xan etimadı doğrultmadığı üçün Abbas Mirzə atasından xahiş etdi ki, Kəlbəli xanı həbsden azad edib və tənənə qaytarsın. 1812-ci ildə Kəlbəli xan yenidən Naxçıvan taxtına əyləşdi. Belə hərəkəti ilə Abbas Mirzə Naxçıvan feodallarının, xüsusilə kəngərli tayfasının hörmətini qazanmaq məqsədi gündürdü.

¹ Хаджи Мурат Ибрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., 1969, стр. 93.

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 6132 (1811), vər. 106, 107.

Məlumdur ki, 1812-ci ildə Rusiya Napoleonun işgalçi ordusuna qarşı müharibə aparmalı oldu. Bundan istifadə edən İran Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatları genişləndirdi. İran qoşunları ilk çağlarda Qarabağ, Gəncə, Şəki, Talış xanlıqlarında müvəqqəti üstünlük qazanmasına baxmayaraq, rus ordusunun və xalq könüllülərinin tezyiqi altında əvvəlki mövqelərə doğru geri çəkilməyə məcbur oldular.

Birinci Rusiya-İran müharibəsi haqqında kifayət qədər əsər yazılılığından bu müharibənin gedisi işıqlandırmağa ehtiyac yoxdur. Lakin bununla belə müharibənin Naxçıvan xanlığının siyasi tarixi ilə bağlı müəyyən məsələləri üzərində dayanmaq məqsədə uyğun olardı. Tekcə bunu qeyd etmek kifayətdir ki, birinci Rusiya-İran müharibəsi, əslində İrana heç bir müvəffəqiyyət qazandırmadı. İran ordusu bir-birinin ardınca müvəffəqiyyətsizliyə uğrasa da əvvəlcə Fransanın, sonra isə Ingiltərənin təhrikli ilə müharibə meydانına yeni qüvvələr gönderdi. Bu müharibə nəinki her iki tərəfdən təkcə canlı qüvvələrin məhv olmasına getirib çıxardı, habelə Azərbaycanın ərazisi müharibə meydانına çevrildi, onlarca şəhər və kəndlər dağıdılib xarabazarlığa çevrildi. Müharibə zamanı əkin sahələri ve suvarma sistemləri sıradan çıxır, yüzlərcə, minlərcə günahsız adamlar məhv olurdu.

Nehayət, İranı Rusiya ilə müharibəyə təhrik edən Napoleon Bonapart özü rus ordusu tərəfindən möglubiyyətə uğradıldıqdan sonra döyüş meydanında tək qalmış İran şahı 1813-cü ildə sülh istəmək məcburiyyətdə qaldı.

İngilis diplomatiyası İranla Rusiya arasında gedən sülh danışqlarını pozmağa cəhd etsə də, buna nail ola bilmədi. Beləliklə, 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində müharibə aparan iki tərəf arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Gülüstan müqaviləsinin şərtinə uyğun olaraq İran tərəfi Azərbaycanın şimal xanlıqları, Şorqı Gürcüstan və Dağıstan haqqında iddialarından ol çökdü. Bununla belə, Gülüstan müqaviləsinə görə İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan xanlıqları üzərində İranın hakimiyyəti bərpa olundu.

Bundan əvvəl İran ordusu tərəfindən zorla işgal edilmiş Naxçıvan xanlığı Gülüstan müqaviləsinə əsasən hüquqi cəhətdən İran dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

2. Naxçıvan xanlığı Gülüstan müqaviləsindən sonra və İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə

Gülüstan müqaviləsinə (1813) göre, Qacarlar dövlətinə tabe olan Naxçıvan diyarında mövcud olan əvvəlki inzibati quruluş – xanlıq ləğv edildi. Beləliklə, XVIII əsrin ortalarında İran hakimiyyətindən xilas olmuş Azərbaycanın müstəqil xanlıqlarından olan Naxçıvan xanlığı yenidən İranın əyalətlərində birinə çevrildi.

Əvvəller böyük nüfuza malik Kəlbəli xanı hakimiyyətə getirməklə şah Naxçıvan diyarında öz nüfuzunu artırmağa cəhd edirdi. Lakin Kəlbəli xana olan bu münasibətlə İranın hakim dairələri ciddi səhvə yol verirdilər. Gözləri İran şahı Ağa Məhəmməd tərəfindən çıxarılmış Kəlbəli xan qəlbində şah hökumətinə nifrat besləyir, Rusyanın himayəsi altında olmayı daha üstün tuturdu. Rus ordusunun düşmən üzərində qələbəsi azərbaycanlıların, o cümlədən Naxçıvan əhlinin de sevincinə səbəb oldu. İran şahından aslı veziyətə düşən Kəlbəli xan bir an belə Rusyanın təbəəsi olmaq fikrindən əl çəkməmişdi. Onun Rusiyaya olan meyli İrana gedərək yolüstü Naxçıvana gəlmiş general A.P.Yermolovla səhbətində bir daha özünü göstərdi.

A.P.Yermolovun diplomatik missiyasının fəaliyyəti tədqiqat obyektinə daxil olmasa da, bu hadisə ilə əlaqədar bəzi məsələlərə toxunmayı məqsədə uyğun hesab edirik. Rusiya ilə müharibədə möglubiyyətə baxmayaraq, Ingiltərə hakim dairələri tərəfindən qızışdırılan İran hökuməti yenidən müharibəyə hazırlaşırırdı. Dörd il keçdikdən sonra ingilis zabitləri tərəfindən təlim keçmiş İran ordusu qüvvə topladıqdan, şah yeni döyüşlərə başlamaq üçün bəhanə axtarırdı. Ona görə də şah Talış və Muğan torpaqlarını Rusiyadan tələb etdi və bu məqsədə özünün solahiyətli səfirini Peterburqa göndərdi. Şahın nümayəndəsi hökumət adından Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxılmağı tələb etdi.

Əvvəlcə Fransa və daha sonra Ingiltərə tərəfindən qızışdırılan İran hökuməti Gülüstan müqaviləsinin bağlanmasına baxmayaraq, mövcud sərhədlərə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Rus dövləti şahın "xahişinin" yeni müharibəyə getirib çıxarmasını istemirdi. Ona görə də imperator I Aleksandr münasibətləri qaydaya salmaq üçün general A.P.Yermolovu xüsusi təlimatla İrana göndərdi.

İmператорun Yermolova verdiyi təlimatın bir hissəsi xüsusilə diqqəti cəlb edirdi: "Qarabağ və Şimalı Talyşin İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ilə dəyişdirilməsi məqsədə müvafiq olardı"¹.

Bu fikir göstərilən xanlıqların siyasi və strateji cəhətdən daha böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Qəribədir ki, rus diplomatları və konsulları, əsasən, İranın Volqa-Xəzər vasitəsilə gedirdilər. Lakin A.P. Yermolov başqa yol seçərək İranın Tiflis, İrəvan və Naxçıvan vasitəsilə getməyi qərara almışdı. A.P. Yermolov Gürçüstan'dan keçərək "...bir sırə sərhəd zonalarını gəzmiş və müəyyən yerlərin gelecekdə iranlılara güzəşt edilməsini rus ordusunun bu sərhəd zonasında mövqelərinə necə təsir göstərəcəyini öyrənmişdi"².

Səlahiyyətli səfirin nümayəndə heyetində 200-dən artıq adam var idi. Mənşəcə erməni olan Mədətov, Nəzərov, praporşiklerden Bəylərov və Əlixanov səfirin tərcüməçiləri kimi nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdilər. A.P. Yermolov öz nümayəndə heyəti ilə birlikdə 1816-cı ilin mayında Naxçıvan tərəfdən Azərbaycana daxil oldu.

A.P. Yermolovun İran səfəri haqqında tarixi ədəbiyyatda lazımi məlumatlar vardır. Lakin onun Naxçıvanda olması və Kəlbəli xanla görüşü bu günə qədər Azərbaycan tarixi ədəbiyyatında bir sözle belə xatırlanır. Hüquqi cəhətdən İranın tabeliyində olsa da Kəlbəli xanın Naxçıvan torpağında A.P. Yermolovla görüşü və danışqları Naxçıvan xanlığının siyasi cəhətdən müstəqilliyini göstərir.

Azərbaycanda birinci olaraq A.P. Yermolovun görüşünü "öz adamları ilə birlikdə Şərur kəndinin sahibi" çıxdı. Rus dövlətinin nümayəndə heyətini qonaqpərvərliklə qarşılayan şərurlular qonaqları onlar üçün Xok kəndində salmış düşərgəyə qədər müşayiət etdilər. Rus nümayəndə heyətinin Xok kəndinə gəldiyini eşidən Kəlbəli xan, öz qaynı Maqsud xanı göndərdi ki, A.P. Yermolovu Naxçıvana qədər müşayiət etsin. Onları yolda Kəlbəli xanın iki qardaşı və nevəsi süvari dəstəsi ilə qarşılıdlar. Onlar rus nümayəndə heyətini silahlardan yayım atəsi ilə salamladılar. Naxçıvanın yaxınlığında isə A.P. Yermolovu Kəlbəli xan özü qarşılıdı³.

¹ Mərkəzi Dövlət Herbi Deniz Donanması Arxiv, f. 19, siyahı 4, səned 441, ver. 14.

² Yenə orada.

³ А.Е.Соколов. Дневные записки о путешествии российского императорского посольства в Персию в 1816-1817 гг., М., 1910, стр. 1.

Naxçıvanda A.P. Yermolov üçün Kəlbəli xanın qardaşı Kərim xanın evi ayrılmışdı. Kəlbəli xan səfiri həmin eve qədər müşayiət etdi. Nümayəndə heyətinin digər üzvləri gətirdikləri yük'lə yaxınlaşdakı düşərgəyə aparıldı.

Bir gün sonra 1816-ci il may ayının 12-də general A.P. Yermolov öz adamlarının müşayiəti ilə Kəlbəli xanın görüşünə geldi. Görüş qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçdi. Bu diplomatik qəbulun iştirakçısı V. Borozna yazır ki, "bizi qızılğıl suyu ilə hazırlanmış qəhvə və çaya qonaq etdilər... Hər şey bol idi". Kəlbəli xan haqqında isə V. Borozna belə yazır: "...xan özünün bütün bədbəxtliklərinə baxmayaq, gülərz və hazırlıq ididi. O, səhbət zamanı, maraqlı lotifələr dən də misallar gotirirdi". Çox güman ki, Kəlbəli xan lotifələri ümumi danışqlar zamanı gotirirmiş. Lakin A.P. Yermolovla şəxsi səhbətlərində isə ciddi məsələlərə toxunur, özünün vəziyyəti, İran və Rusiya dövlətinə olan münasibətləri ilə əlaqədar məsələlərdən danışındı. Bu haqda səfirliliyin jurnalında çox maraqlı faktlar verilir. A.P. Yermolov yazır: "Yaşı ikən gözünü itmiş bu bədbəxt qoca 20 il orzində təbəqələrindən uzaqlaşdırılmış olsa da heç təselli tapa bilmirdi".

Kəlbəli xanın sözlərindən belə neticəyə gəlmək olar ki, həmin dövrde Naxçıvan xanlığı hüquqi cəhətdən İrandan asılı olsa da, əslində o, şaha nifret bəsleyirdi. Heç də təsadüfi deyildi ki, "ehtiyath" İran dövləti Kəlbəli xanın oğlunu "sədaqət naminə girov saxlayırdı". A.P. Yermolov yazır ki, Naxçıvanda "...böyük məmənuniyyətlə kor xanla görüşdüm. O, İran idarəciliyinin çürüklüyünü hiss edirdi. Yalnız zor gücünə şaha tabe olmağa məcbur idi". A.P. Yermolovla səhbət zamanı Kəlbəli xan iranlılar haqqında ciddiyyət və cəsaretlə danışır. Rusiya idarəciliyinin üstün olduğunu terifləyirdi.

A.P. Yermolov yazır ki, Kəlbəli xan mənim səmimi olduğumu hiss etdiyindən heç kimdən və heç nədən çəkinmeyərək açıq səhbət edirdi. Xan rus generalı A.P. Yermolova demişdi: "Ağa Məhəmməd xan mənim gözlərimi çıxarmışdır. Mənim güclü əllərim qisas almağa hazırlıdır". A.P. Yermolov yazır ki, Kəlbəli xan yenidən Naxçıvanda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra xanlığın quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. O, dünya işığından məhrum olsa da, yaxşı biliirdi ki, birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə neinki onun şəhəri, habelə bütün

¹ В.Борозна. Göstərilən əsəri, səh. 61; A.Е.Соколов. Göstərilən əsəri, səh. 14.

doğma diyarı dağıdılmıştı. A.P.Yermolovla söhbət zamanı Kəlbəli xan nəinki təkcə öz acı taleyindən, habelə bütün Naxçıvan xanlığının vəziyyətindən şikayətlənirdi. A.P.Yermolov yazır ki, Kəlbəli xan pencərə qarşısında oturarkən deyirdi: "...vaxtılı Araz çayı vadisinin gözəlliyi ve zənginliyinə heyrlətə baxırdım, gözəl bağları və meşəlikləri olan vadini çoxsaylı əhalili canlandırdı; indi mənə deyirlər ki, vadi boş sehralığa çevrilib, keçmiş zənginliyindən eser belə qalmayıb. Yaxşı ki, tale mənim gözlərimi bağladı, vadinin belə bədbəxt gününü və tar-mar olmasını görmürəm. Bu vadini üç əsr mənim nəslim idarə etmişdir. Ara mühəribələri və şahın ordusu bu bədbəxt torpağı boşluğa çevirdi, işğalçıların hər bir addımı xalqın bədbəxtliyinə səbəb oldu. Lakin bu yaxnlarda burada rus ordusu da olub. Lakin onlar burada göz yaşı tökdürməyiblər. Ona görə də mənim həmvətənlerim onları nifrotlö yad etmirler"¹.

Kəlbəli xanın danışından aydın olur ki, Naxçıvan xanlığında İran ağılığı formal xarakter daşıyırırmış. Nəinki xalq kütlələri, habelə şah tərəfindən Naxçıvana göndərilən və şahın adamı kimi Kəlbəli xanın özü də İran işğalçalarına nifret bəsləyir.

Bir dövlət xadimi kimi Kəlbəli xan uzaqqorənliklə İranla Rusiya arasında yeni müharibə təhlükəsini sanki hiss edirdi. O, A.P.Yermolova demişdi: "İranlıları tanıdım üçün məndə belə bir fikir oyanmışdır ki, sizin yaratdığınız dostluq uzun müddət davam etməyecək. Inanıram ki, ya onlar xəyanət edib bu dostluğu pozacaq və yaxud da sizi bu dostluğu pozmağa məcbur edəcəklər"². Kəlbəli xanın bu fikrinin həqiqət olduğunu uzun müddət gözləmək lazımlı gəlmədi. Məlum olduğu kimi, 1826-ci ildə İran hökuməti Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başladı.

Açıq söhbətdən sonra A.P.Yermolov bir daha Kəlbəli xana təşəkkür edərək onunla xudahafizləşdi və öz iqamətgahına qayıtdı. Rus səfərini daha vacib işlər gözlədiyindən o, Naxçıvanda uzun müddət qala bilmədi. Ərtəsi gün səfir yola hazırlaşdı. Bundan xəbər tutan Kəlbəli xan A.P.Yermolovun yanına gəldi və onu Araza qədər müşayiət etmək arzusunda olduğunu bildirdi. Lakin general A.P.Yermolov yaşını və fiziki imkanlarını nəzərə alaraq xahiş etdi ki, narahat olmasın və evinə qayıtsın.

¹ Журнал посольства в Персию генерала А.П.Ермолова, стр. 180-181.

² Yenə orada.

Ancaq səfir razılıq verdi ki, Kəlbəli xanın iki qardaşı onu Araza qədər öz atlıları ile müşayiət etsin. Beleliklə, A.P.Yermolov Naxçıvandakı görüşdən sonra öz heyəti ilə birlikdə İran'a getdi.

Rus dövlətinin səfiri İrandan geri qayıdarkən Araz sahilində onu Kəlbəli xanın oğlanlarından biri qarşılıdı və Naxçıvan şəhərinə qədər müşayiət etdi. Lakin səfərin Naxçıvanda qalmışa vaxtı olmadı. O, Peterburqa qayıdır, İngiltərənin köməyi ilə İranın Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyata hazırlaşdığını xəbər verməyə tələsirdi. Ona görə də Naxçıvanda qısamüddətli istirahətdən sonra öz yoluna davam etdi. Yola düşməzdən əvvəl A.P.Yermolov Kəlbəli xanla qısa görüş keçirdi.

1817-ci il sentyabrın 26-da A.P.Yermolov Naxçıvanı tork etdi.

General A.P.Yermolov İrandan getdikdən sonra İngiltərənin təzyiqi ilə İran şahı Rusiyaya qarşı müharibəye ciddi hazırlaşmağa başladı. Bu münasibətlə, hər şeydən əvvəl, ordunun yeniden təşkil edilməsinə başlandı. Bu sahədə İngiltərədən gəlmiş təlimatçılar xüsusişlə feallıq göstərirdilər. Yeni təlimatçılar birinci Rusiya-İran müharibəsi ərefəsində fransızlar tərəfindən təşkil edilmiş qaydaları ləğv etdirirdilər. Əvvəlcə vəziyyətin əksinə olaraq, İran ordusunda İngiltərə tərəfindən yeni qaydalar tətbiq edildi. Beləliklə, ingilis zabitlərinin rəhbərliyi altında İran ordusu yeni döyüslərə hazırlaşdı.

İran komandanlığı köhnə qalaların gücləndirilməsinə və yeni dayaq məntəqələrinin yaradılmasına diqqəti artırırdı. Belə qalalarдан biri Abbas Mirzənin "şərəfinə" Naxçıvan yaxınlığında tikilmiş Abbasabad qalası idi. Bu qala fransızlar tərəfindən tamamilə yeni üsulda inşa edilmişdi. Mənbədə Abbasabad qalası haqqında deyilir: "...qala Abbas Mirzənin zövqünə uyğun avropasayağı tikilmişdir"¹. Bu qala Rusiya sərhədində İranın dayaq məntəqəsi hesab olunurdu. Qalanın xarici görünüşü düzgün tikilmiş beş bucaqdan ibarət idi. Qala tikilənə qədər həmin yerdə Astabad adında böyük kənd yerləşirdi. O, Yevetski Abbasabad qalası haqqında yazırırdı: "Abbasabad qalası fransız və ingilis zabitləri tərəfindən möhkəmləndirilmiş beşbucaqlı qala idi"².

Ehtimal ki, Abbasabad qalası birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə tikilmişdir. Çünkü 1834-1835-ci illərdə Naxçıvanda olmuş

¹ П.Зубов. Картина последней войны России с Персией. СПб., 1837 г., стр. 131.

² О.Евецкий. Статическое описание Закавказского края в исходе XVIII в. и сравнение оного с нынешним. СПб., 1835, стр. 200.

F.Korf yazmışdı: "Bu ölkədə 25 il əvvəl Abbas Mirzə tərəfindən tikilmiş qala gördüm. Bu qala Abbas Mirzənin xidmətində olmuş fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir"¹. Abbasabad qalasının dəqiq təsvirini rus tarixçisi N.Nefedev verir. O özünün 1839-cu ildə nəşr etdirdiyi yol qeydlərində yazır: "...Abbasabad qalası Naxçıvana gedən yoluñ qarşısında dayanmışdı. Mən bu qalaya getməyi özümə borc biliirdim. Fransız mühəndisinin bu əsərinə baxmaq və ehtiram etmək mənim borcum id. Bu qalanın tikintisi 30 il əvvəl həyata keçirilmişdir. Dərin xəndeklər su ilə doldurulmuşdur. İki cərgəli divarlarda ateş açmaq üçün yerlər qoyulmuşdur. Sığınacaqlar və digər müdafiə mövqeləri xeyli gücləndirilmişdir. Bu cür müdafiə mövqeləri göstərir ki, bu qala İranın dostları tərəfindən tikilmişdir. Onlar çox uzaqgörənliliklə qalanı tikərək nəzərə almışdalar ki, qalanın qarnizonu Arazın üstündəki körpünü görə bilsin və lazımlı gəldikdə geri çekilərkən öz təhlükəsizliyini təmin edə bilsin.

Bele qənaətə gəlmək olar ki, Abbasabad qalası əvvəlcə fransızlar tərəfindən tikilmiş, Gülüstən müqaviləsindən sonra isə ingilislər tərəfindən daha da möhkəmləndirilmişdi. Hər halda Abbasabad qalası İran ordusunun Cənubi Qafqazdakı dayaq məntəqələrindən biri olmaqla bərabər Cənubi Azərbaycanın bir növ qapısı idi.

Bununla belə Kəlbəli xan İran dövlətinin bu cür tədbirlərinə baxmayaraq, öz oğlanlarının köməyi ilə xanlıqda daxili işləri qaydaya salmağa çalışırdı. Onun İran şahı qarşısında əsas vəzifəsi vaxtlı-vaxtında topladığı vergilərin müəyyən hissəsini xəzinəyə göndərməkdən ibarət idi.

20-ci ilin əvvəllerində qocalmış Kəlbəli xan Məkkəyə getməyi qərara aldıqından, xanlığın idarəesini oğlanlarından birinə – Ehsan xana həvələ etdi. Ziyarətdən Təbriz vasitəsilə geri qayıdan ixtiyar yaşılı Kəlbəli xan 1820-ci ildə doğma vətəndən kenarda vəfat etdi.

Kəlbəli xanın ölümündən sonra Naxçıvan xanlığının idarəesini xanın böyük oğlu Nəzərəli xan öz əlinə aldı. Lakin tezliklə Kəlbəli xanın qardaşı oğlu Kərim xan Kongorli hakimiyyəti öz əlinə keçirdi. Lakin o da hakimiyyətdə iki ildən artıq qala bilmədi. 1822-ci ildə Hüseyn Mirzə Naxçıvan xanlığının hakimi oldu. Bir il sonra isə, 1823-cü ildə Kərim xan yenidən hakimiyyətə qayıtdı. Kərim xan

Kəngərlinin hakimiyyətdə olduğu dövr (1823-1827) ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlandığı dövrə təsadüf edir.

Lakin Kərim xan yenə də hakimiyyətdə çox qala bilmədi. Şahzadə Abbas Mirzə onu Məhəmməd Bağırla əvəz etdi. O, şahzadənin etimadını doğrultmadığı üçün ikinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində sabiq Kərim xanla əvəz edildi.

Rusiyada baş vermiş dekabristlər üsyani haqqında xəbor İran'a 1826-ci ilin əvvəlində çatdı. İran hökuməti üsyaniñ rus dövlətini zəiflədəcəyini güman edib müharibəyə hazırlığı daha da süretləndirdi.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yenə də ingilis burjuaziyası İranı yeni müharibəyə təhrik edirdi. Rusiyaya qarşı müharibə üçün İran feodalları və ingilis diplomatları yenidən dini fanatizmdən istifadə etdilər. 1826-ci il iyul ayının 13-də İranın şie ali ruhanilərinin başçısı Seyid Məhəmməd müsəlmanları "müqəddəs müharibəyə" çağırıldı.

Beləliklə, Abbas Mirzə 1826-ci il iyul ayının 16-da müharibə elan etmədən 60 minlik ordu ilə Araz çayını keçərək Şimali Azərbaycan ərazisine soxuldular. Azərbaycan xalqı yenidən müharibə qurbanı oldu.

Müharibənin ilk günlərində İran ordusu Şimali Azərbaycanın içərilərinə, hətta Şamxora qədər gedib çıxsa da rus döyüşülerinin güclü təzyiqi altında tezliklə geri çekilməyə məcbur oldu. 1827-ci ilin əvvəli üçün, demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün əyalətləri İran ordusundan təmizləndi.

Rus ordusunun müharibənin ilk çağlarında qazandığı qələbə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının müqəddərətində əhəmiyyətli rol oynadı. Şah ordusuna qarşı bu bölgədə rus ordusunun hərbi əməliyyatlarına general-leytenant I.F.Paskeviç komandanlıq edirdi. O, 1827-ci il mart ayının 29-da "...xüsusi Qafqaz korpusunun komanda heyətini qəbul etdi"¹.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqları uğrunda döyüşlərin ilk mərhəlesi rus ordusu üçün müvəffəqiyətsizliklə nəticələndi. Abbas Mirzənin İrəvan qalasında saxladığı qarnizon daha güclü müqavimət göstərirdi. İrəvan xanlığı uğrunda gedən döyüşlərin ilk mərhələsində Paskeviç uğur qazana bilmədi. Ona görə ki, bir tərəfdən İrəvanda ingilis silahı ilə silahlanmış qarnizon, digər tərəfdən isə rus ordusunun arxa-

¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сенстана, Синда, Балхса, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 26.

¹ Ф.Корф. Воспоминание о Персии. 1834-1835, СПб., 1838, стр. 77.

sında soyğunçuluqla məşğul olan kurd tayfları komandanlığın diq-qətini yayındırdı. İqlimin sərtliyi de rus əsgərlərinə mənfi təsir edirdi.

Yuxarıda deyilən veziyeti nəzərə alaraq, general-adyutant Paskeviç İrəvan qalasının mühasirəsindən müvəqqəti olaraq əl çəkdi və əsas gücünü səfərber edərək Naxçıvan istiqamətində hücuma keçdi. İrəvan xanlığı ilə Türkiyə arasında əlaqəni kəsmək üçün Paskeviç general-leytenant Krassovskinin hissesini burada saxladı. Krassovski həmçinin, İran ordusunun İrəvan qalasında, Sərdarabadda və Eçmiədzin monastırı otrafında hərəkətini izləməli idi. Beləliklə, Krassovski hem də Araz çayı sahillerine nəzəret etməli idi. Krassovskinin sərəncamında 3000 soldat var idi. Onlar xüsusi Qafqaz korpusunun 20-ci diviziyasına mexsus idilər. Həmin soldatlar Rusiyadan yenice gotirilmişdilər, lazımı döyüş təcrübəsinə malik deyildilər. Məhz buna görə də Krassovskinin sərəncamında qalmış soldatlar qarşıda duran vezifənin öhdəsindən gələ bilmədilər. General-adyutant Paskeviç əsas qüvvələrlə Naxçıvan istiqamətində hərəkət etdikdən sonra İrəvan qalasındaki İran qarnizonu hücumma keçərək Krassovskinin qoşununa güclü zərbə endirdi. Bu hadisədən xəbər tutan Paskeviç öz qüvvələrinin bir hissəsini Krassovskiye köməyə göndərməyə məcbur oldu. Naxçıvan istiqamətində əməliyyati general-leytenant knyaz Eristovun komandanlığı altında rus qoşunları davam etdirirdi. Eristovun komandanlığı altında rus döyüşçüləri Araz çayı üzərindəki keçidi tutmalı, Abbas Mirzənin qüvvələrini Naxçıvana və ya Abbasabad qalasına buraxmamalı idilər.

İrəvan istiqamətində hərəkət edən orduya isə general-adyutant Benkendorf komandaliq edirdi. Rus ordusunun keçdiyi yerlərə əhalı, hətta feodallar belə rus dövlətinin təbəəliyinə qəbul olunmalarını xahiş edirdilər. Bu da sebəbsiz deyildi. Həmin məsələ ilə əlaqədar mənbədə oxuyuruq: "Aprel ayının 30-da Aslan Sultan general-adyutant Bakendorfun yanına gələrək 300 ailədən ibarət Vedi kəndinin əlahəzərət imperatorun himayəsinə qəbul olunmasını xahiş etdi. Çünkü Vedi kənd əhalisinin Arazın o tayına köçürülməsi təhlükəsi yaranmışdı"¹. Tezliklə rus komandanlığı məlumat aldı ki, "Aslan Sultan Arazın o tayına köçürülmə təhlükəsini nəzərə alaraq

öz adamları ilə birlikdə Goyçə gölü yaxınlığında Həsənqalada möhkəmlənmişdir"¹. Yeri gelmişkən qeyd etməliyik ki, İran hökmədarları həmişə yerli əhalini İranın içərilerinə köçürməyə çalışırdılar. Lakin İran işgalçlarının belə təşəbbüsü çox zaman baş tutmurdu. Müasirlərindən biri yazır: "Nağı xan və vəkil İsmayıllı ağa Ağrı dağı yaxınlığında olan qarabağlılara (qarapapaqçılar – red.) naxçıvanlılarla birlikdə İrana köçürülməkdən ehtiyat etdikləri üçün müqavimət göstərməyə hazırlırlar"². Onların eksəriyyətinin yeməyə çörəyi belə yox idi, yalnız süd və pendirle qidalanırdılar. Buna baxmayaraq, müqavimət göstərir və doğma yurdlarından uzaqlaşmaq istəmir diler. Göründüyü kimi, ikinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə yerli əhali ister-istəməz nizami orduya qoşulmaqla rus ordusunun gücünü artırırdı.

Rus ordusunun yeni qüvvəlerinin yaxınlaşması ilə İrəvan qarnizonu qalaya çəkilməyə məcbur oldu. İrəvan qalası yenidən mühabireyə alındı. Paskeviçin komandanlığı altında olan hissələr isə qisa fasılıdən sonra Naxçıvan istiqamətində hərəkət etməyə başladı.

Rus ordusunun hərəketi çox çətin bir şəraitdə davam edirdi. Bir tərəfdən dəhşətli istilər, digər tərəfdən isə ordunun keçdiyi yolların çətinliyi rus ordusunun normal hərəkətinə mane olurdu. Rus ordusunun keçdiyi ərazilədə yaşayan əhalı əvvəlcədən zorla Arazın o tayına köçürülmüşdü. Ona görə də ərzaq çatışmırıldı. Yayın isti keçməsinə, ərzağın və yemin çatışmamasına baxmayaraq, general-adyutant Paskeviçin komandanlığı altında yorğun, taqəfdən düşmüş, lakin yeni torpaqlar əldə etmək hərisliyi rus soldatlarını altı günə Naxçıvana çatdırıldı. Rus qoşunları hərəkət etdikləri zaman yolda heç bir düşmənə rast gəlmədilər. Yalnız Naxçıvan qalası yaxınlığında Həsən xanın və Nağı xanın komandanlığı altında olan İran süvariləri ilə rastlaşdılar. Knyaz Eristovun komandanlığı ilə rus döyüşçüləri hücumu keçərək İran süvarilərini geri oturtdular.

Darmadağın olmuş İran süvariləri qalada gizlənməyə macəl tapmayıb Naxçıvan sərhədini tərk etdilər. Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə olduğu kimi, yenə də Naxçıvan əhalisi rus ordu-

¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеистана, Синда, Бальха, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 32.

¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеистана, Синда, Бальха, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 32.

² Yeno orada, səh. 36.

suna müqavimət göstərmədi. Nəticədə, 1827-ci il iyunun 26-da rus qoşunları Naxçıvana daxil oldular.

Rus qoşunları bir gülə belə atmadan şəhərə daxil olduqdan sonra yaxın kəndlərin 2000 ailədən artıq əhalisi Rusyanın tabeliyində olmaq istədiyini bildirdi. Çünkü İran sərbazlarından fərqli olaraq rus komandanlığı yerlərdə soyğunçuluğa və dağıntıya yol vermirdi. Tekcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, qəlebe zəfəri ilə Naxçıvana daxil olmuş rus ordusunun komandanlığı 1000 başa qədər qaramalı əhalidən pul ilə aldı. Bundan sonra əhali də düşərgəyə gələrək ehtiyat etmədən əsgərlərə pul ilə ərzaq məhsulları satırlılar. Halbuki İran sərbazları yalnız yerli əhali hesabına dolanırdılar.

Rus qoşunları qalanı tutduqdan sonra, Abbas Mirzə danışqlar aparmaq məqsədi ilə Nəcəf Əli Soltan Əşrəfi general-aduyant Paskeviçin yanına gönderdi. Danışq zamanı Nəcəf Əli Sultan Əşrəfi bildirdi ki, Gülüstan müqaviləsinə görə Rusiya dövlətinin tərkibinə keçmiş Lenkeran və Başaparan kəndini Rusiyaya "güzəştə" getməyə razıdır. Lakin danışqların gedisindən aydınlaşır ki, Əşrəfinin əsas məqsədi daha çox casusluq olmuşdur. O əsasən rus ordusunun sayı və vəziyyəti ilə maraqlanır və bu kimi məlumatlar toplamağa çalışırı. Odur ki, barışq haqqında danışqlar baş tutmadı və mühabibə davam etdi.

Paskeviç qoşunlarının müəyyən hissəsini Naxçıvanda saxlayaraq əsas qüvvəleri Abbasabad qalası üzərinə yeritdi. Bu qala Naxçıvanın cənub-qərbində 10 km-lik məsafədə yerləşirdi. Bu qala Araz çayı üzərindəki keçidin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycana gedən yolu bağlayırdı. İran tarixçisi Mirzə Məhəmməd Tağı xan yazırı ki, general Paskeviç Abbasabad qalasına Kəlbəli xanın oğlu Ehsan xan dəvət etmişdi. Halbuki Abbasabad qalasına İran dövləti onu komandan təyin etmişdi. Hadisənin gedisi göstərir ki, onun rus komandanlığı ilə gizli əlaqəsi olmuşdur¹.

Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adığözəl bəy də, demək olar ki, eyni fikirdə olmuşdur. Tədqiq olunan dövrə rusların xidmətində olan Mirzə Adığözəl bəy yazmışdır: "Həmin dövrə Abbasabad qalasını qoruyan və müdafiə edən naxçıvanlı Ehsan xan... mənim yanımı aşağıdakı xahişlə adam göndərdi: "Knyaza xəber verin ki, bizə doğru hərəket etsin. O gələn kimi qalamı ona təslim edəcəyəm"².

¹ Mirzə Məhəmməd Tağı xan. Nasih üt-təvarix. Tehran, 1359, I hissə, səh. 201-202.

² Mirzə Adığözəl bəy. Göstorilən əseri, səh. 124; Azərbaycan tarixi, 3 cild, II c., səh. 40.

Sözsüz ki, Abbasabad qalasının təslim olmasında Ehsan xanın rolü olmuşdur. Məlumdur ki, rus komandanlığı qalanı tutmaq üçün xüsusi plan hazırlamışdı. 1827-ci il iyulun 1-dən 2-nə keçən gecə rus qoşunları Abbasabad qalası qarşısında səngərlər qazaraq qalanı mühəsirəyə aldılar. Tezliklə məlum oldu ki, Abbas Mirzənin rəhbərliyi altında olan qüvvələr qalada mühəsirəyə düşənləri xilas etmek üçün cəhd gösterir. Bu xəbəri eşidən general Paskeviç mühəsirə qüvvəlerinin bir hissəsini Abbasabad qalası etrafında saxlayaraq 8 batalyon piyada qoşun, artilleriyanın bir hissəsi və iki ulan süvari diviziyası ilə birlikdə düşmən yürüşünün qarşısını almaq məqsədilə hərəkət etdi.

Piyadalar sürətlə axan Araz çayını keçmək üçün Paskeviçin əmri ilə hava ilə doldurulmuş tuluqlardan körpü düzəldtilər. Müasirlərin verdiyi məlumatə görə, hava doldurulmuş tuluqlardan körpü düzəldilməsi Paskeviçin kəşfi idi. Bu körpü vasitəsilə piyadalar, süvari qüvvələri, hətta toplar da keçirildi.

1827-ci il iyulun 5-də Araz sahilində qanlı döyüş oldu. Sayca az olmasına baxmayaraq, herbi texnikadan istifadə edən rus soldatları sayca daha çox olan düşməni üstəldədi. "Cavan bulağı" yaxınlığındakı döyüşdə Abbas Mirzənin qoşunu məğlub olub geri çəkildi. Rus qoşunları düşmənin 2000 nəfər canlı qüvvəsini əsir aldı, çoxlu qənimət və bayraq ələ keçirdi. Ali baş komandan şahzadə Abbas Mirzənin özü də az qala əsir düşəcəkdi. Döyüşlərin gedisində Abbasabad qalasının qarnizonu İran sərbazlarına kömək etmək məqsədi ilə qaladan çıxmaga cəhd etsə de qalanın etrafında saxlanılan rus qoşunlarının müqavimətinə rast gələrək geri çəkilməyə məcbur oldu.

"Cavan bulağı" yaxınlığında gedən döyüşdə rus ordusunun qələbəsi Abbasabad qarnizonunu büsbüütün ruhdan saldı. Bu qələbədən bir gün sonra general-aduyant Paskeviç qalanın təslim olunmasını bir daha tələb etdi. Qaladakı qoşunların komandanı Məhəmməd Emin xan şahin və şahzadənin razılığını almaq üçün üç gün möhəlet istədi. Lakin bu təklif rus komandanlığı tərəfindən redd edildi. Tezliklə Ehsan xanın təzyiqi ilə Məhəmməd Emin xan rus ordusunun düşərgəsinə iki nəfərdən ibarət nümayəndə göndərdi. Onlar qalanın təslim olması haqqında Paskeviçə məlumat verdilər. "XVII-XIX əsrlərə aid Naxçıvan əlyazma sənədləri" adlı kitabın müqəddiməsində deyilir ki, "İranın hərbi xidmətində olan polkovnik (sərhəng) Ehsan xan 1827-1828-ci illərin müharibəsi dövründə İранa

xeyanət edərək rusların tərəfincə keçdi və Abbasabad qalasının təslim edilməsinə təşir göstərdi”¹.

XIX əsrin İran tarixçisi Rza Qulu xan Hidayət yazır ki, Abbasabad qalasının idarəsi naxçıvanlı Ehsan xana tapşırılmışdı. Sərbazların baş komandanı Məhəmməd Emin xan, Dəvəli Qacar və Abbas xan Bəxtiyarı qalanın müdafiəsinə cavabdeh idilər. Lakin Ehsan xan mərkəzi hakimiyyətin nümayəndələri ilə hesablaşmadan, Paskeviç Abbasabada dəvət etmiş və qalanı ona təslim etmişdir. İran tarixçisi belə hesab edir ki, o, Ağa Məhəmməd xan tərəfindən kor edilmiş atasının intiqamını almışdır². Tarixi ədəbiyyatda Ehsan xana münasibətdə müxtəlifliyə baxmayaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Abbasabad qalasının rus komandanlığına təslim edilməsində Ehsan xan əsas rol oynamışdı. Abbasabad qalasının rus ordusuna təsliminin şahidi bunu belə təsvir edir: “İyun ayının 7-də general-adyutant Paskeviç qərargah üzvlərinin müşayiətiyle toplar düzülmüş meydana gəldi. Düşmən qarnizonunun döyüşçüleri silahlarını micydanda tökrək qaliblərin yanından keçib bayraqlarını təhvil verirdilər. Qalanın ali baş komandanı şahın yeznəsi Məhəmməd Emin xan şəherin açarını getirdi. Qənimətlərin içərisində 18 top və külli miqdarda herbi sursat var idi”³.

Abbasabad qalasının alınmasında Qafqaza sürgün edilmiş dekabrist Puşşin və Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov da iştirak etmişdilər. Abbasabad qalasının mühasirəsindəki döyük rəşadətinə görə 1827-ci il iyulun 5-də Abbasqulu Ağa Bakıxanova ştabs-kapitan rütbəsi verildi. Xüsusi Qafqaz korpusundakı tərcüməcılardan biri də mayor Mirzə Mehərrəm Hacıbəyov idi. Azərbaycanın müterəqqi fikirli nadir ziyahlarından biri olan Mirzə Məhəmməd Hacıbəyov Rusiya-İran müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ordenə layiq görülmüş və ona ömürlük təqaüd təyin edilmişdi⁴.

¹ Н.А.Таир-заде. К участию кавказцев-студентов Московского Университета в революционном движении России в конце 60-х гг. XIX в. Изв.АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1964, № 4, стр. 32.

² Нахичеванские рукописные документы, стр. 10.

³ Rza Qulu xan Hidayət. Rozzat üs-Safa-c Nasiri. Tehran, 1280, IX cild, səh. 272.

⁴ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеистана, Синда, Балъха, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 50.

Naxçıvanın və Abbasabadın sərbazlardan təmizlənməsi yerli əhalinin sevincinə səbəb oldu. Çünkü İran hakimiyyəti tərəfindən yerli əhali dehşətli dərəcədə istismar olunurdu. Məhz elə buna görədir ki, Naxçıvan xanlığının 50 nəfər ən hörmətli şəxsi bu hadisə ilə əlaqədar öz minnətdarlığını bildirmək üçün Paskeviçə məktub təqdim etmişdi. Onların məktubunu Abbasqulu Ağa Bakıxanov rus dilinə çevirmişdir.

Naxçıvan və Abbasabad qalası rus qoşunları tərəfindən işgal edildikdən sonra, iyulun 13-də Abbas Mirzə Paskeviçə təqdim etmək üçün öz nümayəndələri ilə məktub gönderdi. Məktubun məzmunu ilə tanış olan Paskeviç nümayəndələrə bildirdi ki, o, hucum əməliyyatını dayandırmağa hazırlıdır, bir şərtlə ki, İranla Rusiya arasında sərhəd Araz çayı üzrə müəyyənləşdirilsin və İran dövləti Rusiyaya tozminat versin.

İran hökuməti teklif olunmuş şərtlə razılışmadığı üçün müharibə edən tərəflər arasında danışqlar kəsildi. Lakin həmin dövrde Türkiyə ilə münasibətlər keskinleşdiyi üçün mərkəzdən Paskeviçə göstəriş verilmişdi ki, müəyyən müvəffəqiyyot qazandıqdan sonra düşmənlə süh müqaviləsi bağlamağa çalışın.

İran tərəfi ilə süh müqaviləsi bağlamaq üçün Peterburqda hazırlanmış şərtlərlə əlaqədar məsələləri həll etməyi Paskeviç A.S.Qribəyedova həvələ etdi. Danışqlara başlamaq üçün Qribəyedov 1827-ci il iyulun 30-da Abbas Mirzənin qərargahına getdi. Danışqların gedisində bir sıra məsələlərə toxunuldu. Biz danışqlarmız yalnız Naxçıvan xanlığına aid hissəsindən bəhs edəcəyik. A.S.Qribəyedov aşağıdakı şəkildə bəyanat verdi: “...Keçən il İran ordusu bizim sahib olduğumuz Qafqaz istiqamətində çox irəlilədi. İndi isə biz İrevan və Naxçıvan vilayətlərini keçərək Araz çayına çatdıq və Abbasabada sahib olduq...” Abbas Mirzə Qribəyedovla xeyli mübahisədən sonra, nohayət tələb etdi ki, Rusiya zəbt etdiyi İrevan və Naxçıvan xanlıqlarını İrana qaytarsın. “Siz ümumdünya işgalçısı kimi hor yeri işgal etmek isteyirsiniz. Vilayətləri tələb etməklə yanaşı, həm də pul isteyirsiniz və amma heç bir şərtlə razılışmaq belə istemirsiniz”, – deyə Abbas Mirzə bildirmişdi. Qribəyedov Abbas Mirzəyə bir diplomat kimi cavab vermişdi: “Hər hansı müharibə qurtardıqdan sonra baxmayaraq ki, tərəfinizdən ədalətsiz olaraq başlamışdır, biz öz sərhədlərimizlə bərabər rəqibin də sərhədlərini müəyyənləşdirdik. Elə ona görədir ki, hazırkı veziyətdə İrevan və Naxçıvan

vilayətlərinin bizi güzəst edilməsini tələb edirik. Pul isə elə bir silahdır ki, onuz nə müharibə etmək olar, nə də ticarət... pul tələb etməklə biz öz rəqibimizi bizi zərər vurmaq imkanından məhrum etmək isteyirik”¹.

Tərəflər uzunmüddətli danışqlardan sonra, gələcək müqavilənin şərtlərinə qayıtdılar. Abbas Mirzə təklif etdi ki, ruslar Qarabağa, o isə Təbrizo doğru geri çekilsin. Naxçıvan vilayəti Abbasabaddan savayı bitəref elan olunsun. Abbasabad qarnizonunu ərzaqla təchiz etməyi də Abbas Mirzə öz üzərinə götürdü².

Uzun mübahisədən sonra tərəflər belə qərara gəldilər ki, Qriboyedov gələcək müqavilənin şərtlərini tərtib edərək Abbas Mirzəyə göndərsin. Lakin bir gün sonra qərarlaşdırılmış şərti pozaraq iranlılar barışqlar barədə təklifi Qriboyedova təqdim etdilər.

Sonalar Qriboyedov yazdı: “İranlılar tərəfindən tələb edildi ki, Abbasabaddan başqa Naxçıvan vilayətini, həmçinin Eçmədzini tərk edək. Allahın bu iqamətgahını qorumaq üçün burada iki pristav – həm bizim, həm də onlar tərəfdən saxlamaq kifayətdir. Orada nə rus və nə də İran qoşunu saxlanılmalıdır”³.

Bələliklə, tərəflər qəti qərara gələ bilmədilər. Qriboyedov Abbas Mirzənin qərargahını hədə ilə tərk etdi: “Biz əməliyyatı davam etdirərək Azərbaycanı elə keçirdikdən sonra, bu geniş vilayətin müstəqilliyini təyin edəcək və heç kimə imkan verməyəcəyik ki, on fəsəng belə sərhədə yaxınlaşın”.

İranla danışqları müvəffəqiyyətlə başa çatdırı bilməyen rus komandanlığı döyüşçülərə müvəqqəti olaraq istirahət verməyi və sonradan İranla hərbi əməliyyata başlamağı qərara aldı.

Ehsan xanı Naxçıvanın hakimi təyin etdikdən sonra, Eristovun komandanlığı altında rus qoşunları havaların çox pis keçməsi ilə əlaqədar Qarababa adlı yerdə cəmləşdilər. Rus ordusunun əsas hissəsi Paskeviçin komandanlığı altında İran qoşunlarının toplandıqları İrovən, Sərdarabad və Eçmədzin istiqamətində herəket etdi.

Rus ordusunun əsas hissəsi Naxçıvandan uzaqlaşan kimi knyaz Eristova xəber çatdı ki, Abbas Mirzə öz qüvvələri ilə Naxçıvana

hüküm etmək üçün Şərurdan Xoka gelmişdir. Maraqlıdır ki, rus qoşunlarının istirahət məqsədilə Qarababa düşərgəsinə köçmələri İran komandanlığı tərəfindən rusların geri çəkilməsi kimi qiymətləndirilmişdir.

1827-ci il sentyabrın 15-də knyaz Eristov qrenader rotası və piyada polkları ilə birlikdə rəqibi qarşılayaraq möglüb edib Abbasabad qalasının 30 verstliyindəki Qotçaçaya qədər izledi. Abbas Mirzənin 4-5 minə qədər sərbəzi Araz çayını keçərək intizamsız qaydada Xok yoluna çıxdılar. Bir neçə gündən sonra, sentyabrın 23-də Eristov öz qoşunlarını polkovnik Visoskinin komandanlığı altında müharibədən əvvəl Şixəli bəyin hakim təyin olunduğu Ordubada gönderdi. Müharibədən əvvəl Fətəli şah Naxçıvan diyarında böyük nüfuzlu malik olan Kəlbəli xanın oğlanları Ehsan xan və Şixəli bəyi strateji cəhətdən əhəmiyyətli Abbasabada və Ordubada hakim təyin etməklə Naxçıvan feodallarının etimadını qazanmağa çalışırı. Lakin Abbasabadda Ehsan xan, Ordubadda isə Şixəli bəy şahın etimadını doğrultmadılar. Şixəli bəy rus ordusunu müqavimətsiz olaraq şəhərə buraxdı. Bu münasibətlə müasirlərdən biri yazır: “...Tezliklə (rus qoşunları – red.) şəhərə yaxınladılar, şəhərdə olan sərbəzərə baş götürüb qaçdırılar, orada yalnız Şixəli bəy qaldı. Ordubad vilayətinin hakimi Şixəli bəy Naxçıvan polkunun komandiri qardaşı Ehsan xan kimi bizi (ruslara – red.) sədaqətli idi”¹.

Şixəli bəyin xidmətləri təkcə qeyd olunanlarla bitmir. O, 400 atlı ilə və Naxçıvan polkunun döyüşçüləri ilə Araz çayını keçərək Naxçıvandan və Ordubaddan Arazın o tayına zorla köçürülmüş əhalinin geri qaytarmışdı. Daha sonra o, Dizmar bəylərini özünə tabe etməklə Cənubi Azərbaycan şəhəri Mərəndlə Ordubad arasında əlaqə yaratmışdı. Daha sonra Şixəli bəy öz ordusu ilə Mehridən cənubda yerleşən Kürdad qalasına getmişdi. Bu qala “yerli əhali tərəfindən ən güclü qala” hesab edilirdi. Şixəli bəy çox da çatınlık çəkmədən qalanı tutmuş, orada 150 nəfərdən ibarət qarnizon saxlamışdı, yerli əhalini özünə tərəf çəkmişdi². Şixəli bəy Kürdad qalasında ələ keçirdiyi çoxlu barıt və topla rusların düşərgəsinə qayıtmışdı.

¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сенстана, Синда, Балхса, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 73.

² Yenə orada, səh. 75-93.

Sonralar Qriboyedov rusların qərargahında bildirmişdi: “Mən belə hesab edirəm ki, Şixəli bəyin tərəfini saxlamaq lazımdır. Onlarla hörmətlə və məhrəbancasına davranırdım”¹. Elə həmin dövrden də Şixəli bəy rus ordusunun sıralarında öz mövqeyini möhkəmlətdi.

Paskeviçin komandanlığı altında rus qoşunlarının əsas hissələri İrevan xanlığının yola düşdürüyü zaman general Eristov Ordubadı tutaraq Araz çayını keçdi və heç bir müqavimət rast gəlmədən Cənubi Azərbaycan ərazisində irəliləməyə başladı. Təbrizə girərkən rus qoşunları, demək olar ki, heç bir maneəyə rast gəlmədilər. Paskeviçin raportundan və diplomatik agent Karqanovun məlumatından aydın olur ki, 1827-ci ilin başlangıcında Təbriz şəhərində, həmçinin bütün Cənubi Azərbaycanda xalq Qacar sülaləsinə nifrat edirdi.

Paskeviçin komandanlığı altında rus ordusu buğda və digər ərzaq chtiyatı çox olan Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı. Müasir Ermənistanın ərazisində rus ordusu ilə İran sərbəzələri arasında ilk döyuş 1827-ci il avqustun 17-də Aştarak və Uşqan kəndləri yaxınlığında oldu. Bu döyuşdə rus qoşunları erməni və gürcü könüllülərinin köməyi ilə düşmən üzərində qələbə çaldı.

Aştarak yaxınlığındakı döyuş əslində Sərdarabad qalasının taleyi həll etdi. Qala 1827-ci il sentyabrın 20-də təslim oldu. Bundan sonra rus qoşunları İrevan qalasını mühasirəyə aldılar. Altı gün müqavimət göstərdikdən sonra yerli əhalinin təzyiqi altında 1827-ci il oktyabrın 21-də qala təslim oldu. 3 min nəfər İran sərbəzi əsir alındı, qalanın komendantı Sübhanqulu xan, 46 top və 4 bayraq rus qoşunlarının əlinə keçdi.

İrevan xanlığının əhalisi, xüsusilə azsaylı ermənilər İran ağalığından azad olduqları üçün rus komandanlığına minnətdarlıqlarını bildirir, özlerinin ərzaq chtiyatlarını rus qoşunlarına verirdilər. Arxiv sənədlərində yerli əhalinin, o cümlədən feodalların Rusiyaya meyilli olduqları təsdiq edilir. İrevan qalasını almış rus bölmələrinin komandiri general Paskeviç “...erməni cəmiyyəti arxiyepiskop Nerses vasitəsilə gümüş pulla 2 min manat vermişdir. Ermənilərin belə hərəkəti müsəlmanları bir qədər ehtiyatlı olmağa və diplomatik

addim atmağa məcbur etdi. Onlar da öz aralarında sözleşib min manat gümüş pul toplayıb Paskeviçə verdilər ki, qalib xristianlar yerli müsəlmanlardan şübhələnməsinlər”¹.

İrevan qalasını tutduqdan sonra rus qoşunları 1827 və 1828-ci illerdə Cənubi Azərbaycanın ərazisində gedən döyuşlərdə İran sərbəzələri üzərində bir sıra qələbələr qazandılar.

Rus qoşunlarının yeni hücumları İranın hakim dairələrini daha çox təşvişə saldı. A.V.Fadayevin yazdığını görə, həmin dövrde “Qacarlar hərbi və diplomatik müqavimət göstərməkdən tamamilə məhrum olmuşdular”². İranın möglubiyətini görən İngiltərə döyüşən tərefflər arasında vasitəçilik etməyə məcbur oldu.

Beləliklə, 1828-ci il fevralın 10-da Türkmençay kəndində (Cənubi Azərbaycanda) bağlanmış müqavilə ikinci Rusiya-İran müharibəsinə son qoydu.

Türkmençay müqaviləsinə görə, İran gümüş pulla 20 milyon manat həcmində təzminat verməli idi. Həmçinin Gülvəstan müqaviləsinin şərtləri bir daha təsdiq olundu. Türkmençay müqaviləsinin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrevan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyesi arasında bağlanmış Ədirne müqaviləsində də bir daha təsdiq edildi. 1828-1829-cu illerdə Rusiya ilə savaşda məğlub edilmiş Türkiyə belə bir təsdiqlə razılışmağa məcbur oldu. Naxçıvan xanlığının işgali ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı.

İlk dövrlərdə çar hökuməti Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da eyni siyaset yeridir və xanlıqdaxili muxtarıyyət hüququ verirdi. Azərbaycan xanlıqlarını öz torpaqlarına qatdıqdan sonra, yerlərdə xan üsuli-idarəsi komendant idarəsi ilə əvəz olundu. Lakin Naxçıvanın idarəsi rus ordusunun polkovniki rütbəsini almış Ehsan xana tapşırıldı.

Naxçıvan xanlığını əvvəlki qanunlarla idarə etməklə yanaşı, Ehsan xan rus dövlətinin qanunlarına təbe olmağa məcbur idi. Ehsan xanın “xidmətini” semimiyət kimi qəbul edən Rusyanın hakim dairələri ona etibar edirdilər.

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 1735, vər. 4.

² A.V. Fadēev. Göstərilən əsəri, soh. 213.

¹ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеистана, Синда, Бальха, Белуджистана, земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединенных к России, ч. III, М., 1829, стр. 75-93.

Rusiya hökuməti özünü “səxavətli” göstərsə də Cənubi Qafqazda işgal etdiyi torpaqlarda müstəmləkəçilik siyasetini tədriclə həyata keçirirdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində burada rus çarızminin müstəmləkəçilik siyaseti berqərar olsa da, ölkədə uzun müddət davam edən feodal perakəndəliyinə son qoyuldu.

Çar Rusiyası özünün cənub sərhədlerini möhkəmlətmək məqsədilə Naxçıvan və İravan xanlıqlarını ləğv etdi. I Nikolayın 21 mart 1828-ci il fərmanına əsasən ləğv olunmuş bu iki Azərbaycan xanlığının ərazisində süni şəkildə “erməni vilayəti” yaradıldı. Həmin inzibati bölgü 1840-ci ilə kimi davam etdi.

Rusiya ilə İran dövlətləri arasında gedən müharibələrdə İran meğlub olsa da torpaq itirmədi. Əksinə, Cənubi Azərbaycanı əldə etdi. Azərbaycanın şimal torpaqlarına isə çar Rusiyası sahib oldu. Bu müharibələr nəticəsində yalnız Azərbaycan xalqı itirdi – müstəqilliyini, özü də uzun müddətə.

MÜNDƏRİCAT

<i>Naxçıvan tarixi. Xanlıq dövrünün yeri va roluna dair</i>	5
Giriş	15
Xanlığın yaranma tarixində	22
Xanlığın sosial-iqtisadi vəziyyəti (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I rübü)	31
Naxçıvan xanlığının siyasi tarixi	60
Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalı	
1. Naxçıvan xanlığı Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1804-1813)	82
2. Naxçıvan xanlığı Gülüstan müqaviləsindən sonra ve İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə	99

FUAD ƏLİYEV
MİRABDULLA ƏLİYEV
NAXÇIVAN XANLIĞI
“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Gülaлиев*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompyuter səhifəleyicisi: *Samir Qocayev*
Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Yığılmağa verilmiştir 21.06.2007. Çapa imzalanmıştır 20.07.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap voreqi 7,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 193.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.